

XIINXALA WAANTOTA DANDEETTII BARREESSUU
BARATTOOTA AFAAN OROMOO KUTAA 11^{FFAA} IRRATTI
SABABA TA'AN

SIISAAY SIYYUM GAMMACHUU

WARQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA) GAMISAAN
GUUTTACHUUF QOPHAA'EE MUUMMEE AFAAN OROMOO,
OGBARRRUUFI FOOKLOORIITIIF DHIYAATE.

YUUNVARSITII ADDIIS ABABAA /FINFINNEE KOLLEEJII
NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANII, JOORNAALIZIMIIFI
QUUNNAMTII MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRRUUFI
FOOKLOORII

HAGAYYA, 2008/2016
FINFINNEE

XIINXALA WAANTOTA DANDEETTII BARREESSUU BARATTOOTA
AFAAN OROMOO KUTAA 11^{FFAA}
IRRATTI SABABA TA'AN .

SIISAAY SIYYUM GAMMACHUU

GORSAA: DINQEESSAA DHEERESSAA

WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA) GAMISAAN
QOPHAAYEE GUUTTACHUUF MUUMMEE AFAAN OROMOO,
OGBARRRUUFI FOOKLOORIITIIF DHIYAATE.

KOLLEEJII NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANII, JOORNAALIZMIIFI
QUUNNAMTII YUUNVARSIITII ADDIIS ABABAA

HAGAYYA, 2008/2016

FINFINNE

Yuunivarsiitii Addis Ababaa

Dhaabbata Qorannoo Digirii Duraatiin Booddee

Waraqaa qorannoo ulaagaa digirii lammaffaa (MA) Afaan Oromoo, ogbarruufi Fookloorii ittiin guuttachuuf Siisaay siyyum, mata –duree: *Xiinxala Waantota Dandeettii Barreessuu Barattooa Afaan Oromoo Kutaa 11^{ffaa} Irrattii Dhiibbaa Fidan :HaalaManneen Barnoota Qophaa'ina Shaashamanneefi Qophaa'ina Luusii Adeemsa Barbaachisu Guutee Dhihaate*

Koree Qormaataa

Qoraa Alaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Qoraa Keessaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Gorsaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Gabaabsa

Kaayyoon guddaan qorannoon kun geggeeffameef, xiinxala waantota dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo irratti sababa ta'an qaaccessuudha. Qorannoon geggeeffame kunis mana barumsa qophaa'inaa magaalaa Shaashamanee fi qophaa'ina Luusii yommuu ta'u, manneen barnootaa kunniin mala iddattoo akkayyootiin filatame. Akkasumas, qorannoon kun mala qorannoo akkamtaafi ammamtaan(makaa) ijaaramee dhihaate. Kanamalees, qorannoo kana keessatti barattoonni 80 dareewwan hunda keessatti mala iddattoo carraa tasaatiin filatamanii raga akka kennan taasifamee jira. Dabalataanis, barsiisonni Afaan Oromoo kutaa 1^{ffaa} 2 qofa waan ta'aniif lamaan isaaniyyuu fudhatamuun raga akka kennan taasifamee jira. Akkasumas, qorannoo kana keessatti meeshaaleen funaansa ragaalee kanneen akka afgaaffii, bargaaffii, sakatta'a dookumtii, kitaaba Barataa Afaan Oromoo kutaa 1^{ffaa} fi qormaata waggoota afurii bara 2005 A.L.I hanga bara 2008 A.L.I barsiisonni mana barumsaa keessatti baasan sakatta'uun fayyadamuun ragaaleen funaanamanii jiru. Ragaaleen funaanamanis, mala qaaccessa ragaalee lakkoofsaafi jechaan qaaceffamanii dhihaatanii jiru. Argannoon qorannoo kanaarraa argame akka mul'atutti, barattoonni baay'een keeyyata Afaan Oromootiin barreessuu keessatti filannoo jechootaa, seerluga sirrii ta'etti fayyadamuu, hima gaarii ijaaruu, yaada maddisiisuu, yaada qindeessuu, sirna tuqaalee iddoo barbaachisaa ta'etti fayyadamuu dhabuu, qubeessuufi qubguddeessuu qindeessanii barreessuurratti barattoonni baay'ee dandeettii barreessuu Afaan Oromootiin qaban xiqqaa ta'uusaa hubatamee jira. Kanamalees, ilaalchi barsiisonni daree keessatti dandeettii barreessuu gonfachiisuuf itti fayyadamanii fi duubdeenii barreeffama barattootaaf itti kennaniifi qormaata yommuu qopheessan dandeettii barreessuu dandeettiwwan biro waliin qixa baasuurratti xiyyeeffannoon kennan gadi aanaadha. Akkasumas, akkaataan gilgaaloonni dandeettii barreessuu kitaaba Afaan Oromoo kutaa 1^{ffaa} keessatti gochaaleen shaakalsiisan itti qophaa'an dandeetti birorraa hanqina kan qabu ta'uusaa hubatamee jira. Barsiisoonni Afaan Oromoo barsiisan shaakala barreessuu barattoonni taasisan irratti duubdeebii ijaaraa ta'e kennuun wantoota dandeettii barreessuu gonfachuurratti dhiibbaa fidan dhabamsiisuudhaaf gahee qaban beekanii osoo hojiirra oolchanii gaariidha.

Galata

Duraan dursee, umuriifi carraa barnootaa kana naaf kennee guyyaa har'aa akka gahu kan na gargaare Waaqayyo guddaaf galanni hamma barabaraa haa ta'uuf jedha. Itti aansuun Yeroo gabaabaa kana keessatti osoo hin nuffin na jajjaneessuun,qorannoo kana akka geggeessu kan gorsa oguummaa naaf kennuun na hojjechiisan gorsaa kiyya Obbo Dinqeessaa Dheeressaa galanni kiyya daran olaanaadha. Akkasumas,barnoota Kootiif bu'uura kan ta'e, fiixaan ba'iinsa qorannicha keessatti gahee guddaa kan qabuufi yaadaan na jajjabeessaa kitaabilee Afaan Ingliziirraa gara Afaan Oromoo nawaliin jijjiiruun hanga dhumaa kan na gargaare abbaa manaakoo Obbo Mokonnin Nuguseetiif galannikoo guddaadha.

Dabalataanis, yommuu barumsakoo hordofaa ture, ijoolleekoo gargaaruun rakkoo tokko malee akka baradhu kan aarsaa naaf godhan hiriyootakoo adde Ruufoo Bayyanaa, Aadde Ma'aazaa Taaddasaafi Aadde Tigist Hayla mikaa'eel baay'een galateeffadha. Akkasumas, sagantaa barnootaa kana yommuu hordofuu hamilee cimaafi deggarsa guddaa kan naaf taasisan dura bu'oota manneen barnoota qophaa'ina Shashamannee Obbo Xilahuun Amansiisaafi Qophaa'ina Bulchaanaa Obbo Jaarsoo Innikkaa galata guddaa galchaaf. Akkasumas, yeroosaa aarsaa gochuun osoo hin nuffin haamilee naaf kennaa akka hojiisaatti toora interneetii barbaaduun waan na barbaachisu kan nagargaaraa ture, Obbo Alamaayyoo Dassaaleny galata guddaa galchaaf.

Dabalataanis, barnoota kana akka hordofu deggersa yaadaafi maallaqaanis na gargaaraa kan turan, Obboleewwaan koo, Taayyech Siyyum, Yeroom Siyyum, Illeenii Siyyum, Saamu'eel Siyyumiifi Daawwit Siyyum galata gudda galchaaf.

Yaadaafi haamilee naaf kennuun hojii qorannoo kanaa yeroo gabaabaa keessatti fedhii isheetiin Kompiteraani barreessuudhaan kan na gargaarte Barsiistuu Yoofeetee Takkaaf galata guddaan galchaaf.

Waggoota afuriif barumsa koo yemmuu hordofu kunuunsaafi yeroo isaaniif kennuu dhabuu kootiin miidhaa isaarra gaheef jaalatamtoota ijoolleekoo Nabiyaat Makoonniniifi Soosinnaa Makoonnin qorannoon kun yaadannoo haata'uufi.

Gabaajee fi kottoonfachiiftuu

Mataduree kana jalatti jechoota qorattuun qorannoo ishee keessatti yaada ishee ittiin ibsachuuf gargaaramte namoota biro qorannoo kana dubbisanii kan dhihaate.

Hub.....Hubachiisa

BBOBiiroo Barnoota Oromiyaa

Sad.....Sadarkaa

A/O.....Afaan Oromoo

M/b/dhu.....Mana Barumsa Dhuunfaa

M/b/mo.....Mana Barumsa Mootummaa

Dhu.....dhuunfaa

Momootummaa

Jibsoo

Afaan Oromoo

Afaan Ingilizii

Duubdeebii	Feedback
Dhihaannaa	Approach
Rakkoo xinqooqaa	Linguistic problem
Rakkoo xiinsamuu	Psychological problem
Rakkoo yaadsamuu	Cognitive problem
Odeeffanno kennitoota	Respondent
Gabaabsa	Abstract
Afee	Oral
Dhiibbaa	affect
Mala qorannoo akkamtaa	Qualitative research
Mala qorannoo ammamtaa	Quantitative research
Beekumsa sirrii hintaane	False knowledge
Bishaana'oo	Liquid
Jecha dimshaashaa	Coverage word
Afaan haadhaa	Target language
Qorata Barruu	Questionary

Qabeentaa

QabiyyeeFuula

<i>Gabaabsa</i>	i
Galata	ii
Gabaajeefikottoonfachiiftuu	iii
Jibsoo	iv
Qabeentaa.....	v
Qabeentaa Gabateewwanii.....	viii

BOQONNAA TOKKO

SEENSA	1
1.1.Seenduubee	1
1.2 Ka’umsaQorannichaa.....	4
1.3.KaayyooQorannichaa.....	5
1.4. FaayidaaQorannichaa.....	5
1.5. DaangaaQorannichaa	6
1.6. HanqinaQorannichaa.....	7

BOQONNAA LAMA

SAKATTA’A BARRUU	8
2.1.Sakatta’aBarruuYaadrimee	8
2.1.1 MaalummaaBarreessuu.....	8
2.1.2 AmalootaBarreeffamaGaarii.....	9
2.1.2.1. Tokkummaa	10
2.1.2.2. Walta’iinsa	10
2.1.2.3. Xiyyeeffannoo.....	11
2.1.2.4. Guutummaa.....	11
2.1.3.WaantootaBarreessuufiDubbachuuaddagodhan	11
2.1.4.Barreessuunmaaliifdandeettiirakkisaajedhame?	13
2.1.4.1. RakkoowwanXiinsammuu	13
2.1.4.2.Rakkoowwanxinqooqaa.....	13
2.1.4.3.RakkoowwanHubannoo	13

2.1.5. SadarkaawwanAdeemsabarreessuu	14
2.1.5.1. AdeemsaBarreessuuDuraa	15
2.1.5.2. Adeemsayeroobarreessuu	16
2.1.5.3. AdeemsaBarreessuuboodaa	16
2.1.6. BaarreessuukeessattiwantootadogoggoraafNamasaaxilan.....	17
2.1.6.1 Qubeessuu	19
2.1.6.2. SirnaTuqaaleefiQubguddeessa.....	21
2.1.6.3. Hir’inaShaakaluu	21
2.2. Qorannoowwanwalfakkii	21
BOQONNAA SADII	
MalleenQorannichaa	24
3.1. AkaakuuQorannichaa.....	24
3.2. MaddaRagaalee.....	24
3.3. MeeshaaleeFunaansaRagaalee	25
3.3.1. Bargaaffii	25
3.3.2. Afgaaffii.....	25
3.3.3. Sakatta’aDookumentii.....	26
3.3.3.1Qormaata ManneenBarnootaaKeessattiwaggootaafuriif	
kennaman(2005-2008)	26
3.3.3.2. KitaabaBarataakutaa 11ffaa sakatta’uu.....	27
3.4. Mala Iddatteessuu	27
3.4.1. IddattooManaBarumsaa fi kutaa	28
3.4.2. IddattooBarattootaa.....	28
3.4.3. IddattooBarsiisotaa	29
3.5. MalleenQaaccessaragaalee	30
BOQONNAA AFUR	
XiinxalaafiIbsaRagaalee	31
4.1. IbsaRagaaOdeeffannooKennitootaa	31
4.2. XinxalaafiIbsaRagaaleeMaddaGaraagaraaIrraaArgaman.....	31
4.2.1 XiinxalaQorataBarruuBarattootaa(Bargaaffiibarattootaa).....	31

BOQONNAA SHAN

GUDUUNFAAFI YABOO	80
5.1.Guduunfaa.....	80
5.2.Yaboo.....	82
Wabiilee	83
DABALEE “A”	86
DABALEE “B”	90
DABALEE “C”	94
DABALEE “D1”	95
DABALEE “D2”	96

Qabeentaa Gabateewwanii

Gabatee 4.2.1.1. Qaaccessaa akaakuu Barumsaa Barattoonni Baratanii	32
Gabatsee 4.2.1.2. Qaaccessa Dandeettiiwwan Arfan keessaa kan ulfaatu.....	32
Gabatee4.2.1.3 Qaaccessadandeettiiwwan afaanii odeeffannoo kennuuf barattoonni filatama	33
Gabatee4.2.1.4. Qaaccessa Barattoonni Yaada Isaanii Barreeffamaan Yemmuu Ibsatan..	34
Gabatee4.2.1.5 Xiyyeeffannoo Barattoonni keeyyata Afaan Oromootiin yemmoo barreessan.Godhan	35
Gabatee 4.2.1.6.A. Qaaccessa Dandeettii barreessuu Barattoota Afaan Oromoo Kan mana Barumsa Dhuunfaa	37
Gabatee 4.2.1.6.B. Qaaccessa Dandeetti Barreessuu Barattata Afaan Oromoo Kan Mana Barumsa Mootummaa	42
Gabatee 4.2.1.7.A. Qaaccessa wantoota dandheetii barreessuu isaaniirrattii sababa ta’an kan m/b dhuunfaa	48
Gabatee 4.2.1.7.B.Qaaccessa wantoota dandheetii barreessuu isaaniirrattii sababa ta’an kan m/b mootummaa.....	57
Gabatee 4.2.1.8 Faca’iinsa Dandeettii Afaanii Arfan Kitaaba Barataa A/O kutaa 11ffaa keessatti dhihaatan	66
Gabatee 4.2.1.9.A. Faca’iinsa qormaata Afaan Oromoo Dandeettiiwwan Arfan irratti xiyyeeffachuusaa.....	69
Gabatee 4.2.1.9.B. Faca’iinsa Qormaat Afaan Oromoo Dandeettiiwwan Arfan Irratti Xiyyeeffachuu Isaa	74

BOQONNAA TOKKO

SEENSA

1.1.Seenduubee

Barnoota afaanii kamiyyuu keessatti dandeettiin afaanii shora olaanaa qaba.Dandeettiiwwan kunneenis walduraa duubaan yommuu kaa'amu bakka gurguddaa afuritti qoodama.Isaanis, dandeettii dhaggeeffachuu, dubbachuu, dubbisuu fi barreessuudha.Dandeettiin dhaggeeffachuufi dubbisuu odeeffannoo haaraafi beekumsa ittiin argachuu ykn gonfachuudhaaf tajaajila.Dandeettiin dubbachuufi barreessuu immoo odeeffannoo qabnu yookiin beekumsa namoota biroof dabarsuuf oolu.Barreessuun dandeettii dubbachuurraa tooftaa adda ta'een yaada kan ittiin ibsamu waan ta'eef baruuf-barsiisuu keessatti tooftaa adda ta'e barbaachisaaf. Kun kan nuhubachiisu barsiisonni afaanii barattoonni isaanii dandeettii barreessuu daran akka cimsatan taasisuuf gahee guddaa qabu.Akka Wasanee ,(1996:61) jedhutti Adeemsa afaan barachuu keessatti dandeettiin barreessuu isa tokkoo fi kan bakka guddaa qabuudha. Yaada kanarraa kan nuti hubachuu qabnu dandeettiin barreessuu adeemsa afaan barachuu keessatti iddoo olaanaa qabaachuu isaati. Itti aansees dandeettiiwwan afaanii keessaa sadarkaa kamirratti dandeettiin barreessuu akka argamu Mercer(1988: 171) yoo eeru “ Barattoonni afaan dhalootaa isaaniitiin erga dhaggeeffatanii, dubbatanii fi dubbisanii booda barreessuu danda'u” jedha. Yaada kanarraa kan nuti hubachuu dandeenyu barataan afaan dhalootaasaatiin afaan hiikkate dandeettii barreessuu dhumarratti waan baratuuf baay'ee ulfaataa fi xaxamaadha.

Itti dabalees, dandeettii afaanii keessaa barreessuun ulfaataa ta'uu isaa Girabe fi Kaplan (1996:87) akkana jechuun ibsu. “Namoota addunyaa kanarra jiraatan keessaa walakkaan isaanii sirriitti barreessuu hin danda'ani” jedhu. Yaada hayyoota kanneenii irraa kan hubannu dandeettiin barreessuu salphaa akka hin taaneefi sirriitti barreessuun dalagaa cimaa ta'uusaati.

AkkaMcWhorter(1997:45) ibsutti, Barattoonni dandeettii barreessuu sadarkaa qubeessuu, keeyyata barreessuu hanga barreeffama olaanaatti geggeessuuf unkaa fi qabiyyeesaa addaan baasanii beekuu dhaabaannan dogoggorri addaa addaa uumamuu danda'a” jedha.Akka yaada hayyuu kanaatti dandeettiin barreessuu baay'ee ulfaataa ta'uu isaafi barattoonni (namoonni) yommuu barataniifi barreessan xiyyeeffannoo akka godhan gargaara. Dabalataanis, barreessaan Siisaay (2002:2) akka ibsetti, “ Yeroo kana barattoonni barnoota olaanaallee shaakala barreessuu

keessatti qubeessuu, qubguddeessuu, hima sirrii ijaaruu, sirna tuqaalee, seerlugaa fi kkf irratti dogoggora uumu”, jedha. Yaada barreessaa kanaarraa kan nuti hubannu namni barate tokko sadarkaa kamiyyuu barreessuurratti dogoggorri akka isa quunnamu agarsiisa.

Rakkoo karaa xiinsammuu dandeettii barreessuu ulfaataa taasise, Byrne(1988) akka jettutti, “Dubbi afaaniin walbira qabee ibsiteerti. Walquunnamtiin dubbii afaaniin ta’u uumamaan kan yeroo heedduu itti gargaaramnuudha. Yeroo dubbii afaanii dubbataafi dhaggeeffataan qaamaan walbiratti argamuun yaadeebii waliif kennuun wal sirreessuun ni danda’ama. Barreessuun garuu, gocha qofaa teenyee xiyyeeffannoon itti kennamee hojjetamuudha. Kanaaf yommuu barreeffamu yaadeebiin nama biraa hin eeggatamu. Kunumti dandeettii barreessuu ulfaataa taasisuu danda’a. Kanaaf rakkoo xiinsammuu barataa furuuf barattoonni gochaalee waliin isaan hojjechuu danda’anitti gargaaramuun akka yaada waliif qoodan gochuun akka danda’amu eereera. Haala waligaltee dubbii afaanii keessatti rakkoon xinqooqaa dandeetti barreessuu ulfaataa taasisu dhaggeeffataafi dubbataan fuulaafi fuulatti walargu. Kanaaf hirmaattonni kun adeemsa walquunnamtii irratti gargaarsa waliif gumaachu. Dubbataan yoo dogoggorellee dhaggeeffattootasaa ilaalee haala dubbisaa sirreeffata. Kanas haala dhaggeeffatoonni mul’isanirraa ka’ee sagaleesaa olkaasuun, gadbuusuun, irradeebi’uufi kkf gargaaramuun ergaa isaa sirriitti dabarfata. Barreessuu keessatti garuu, amaloota kana gargaaramuun hin danda’amu. Kanaaf, haala amaloota dubbisuu bakka bu’aniin dogoggora utuu hin uumin ergaa keenya dabarfachuu akka qabnu agarsiisa. Kunis barreessaan dubbisaasaa kallattiin waan hin agarreef barreeffamasaa keessatti qubee sirrii ta’e, jechoota barbaachisoo, himoota qindaa’inaafi ifa ta’anitti gargaaramuun irraa eegama. Akkasumas, sirna tuqaalee adda addaa bakka barbaachisaa ta’etti gargaaramuu, haala walta’iinsa qabuun qindeessee kaa’uun barreessaarraa eegama.” (Byrne, 1988: 4) ibsiteetti.

Dabalataanis, rakkoo karaa beekumsaa qabiyyee (hubannoo) dandeettii barreessaa ulfaataa taasisu, akka Byrne(1988:4-5) ibsitutti,

“Daa'imman dubbii afaaniitti dhalatanii guddatan.Kanaaf yeroo dubbii afaanii taasisan osoo hedduu hin dhiphatin yookaan itti hin yaadin dubbatu. Barreessuun garuu, mana barumsaattis ta'e alatti kan qajeelchaan baratamuudha. Unki barreeffamaa tokkoofi haalli qindooimina isaa sirriitti baratamuufi to'atamuu qaba.Kinimmoo, haala dubbisaaf ifa ta'uun barreessuudha. Kana jechuun, barreessuun beekumsa qabiyyee barreeffamuufi qindoomina yaadaa waan barbaaduuf hanqinni beekumsaa qabiyyee rakkoo barreessuuf sababa akka ta'edha ”.

Dabalataan, Misgaanuu(2011:62) yoo ibsu, “Barreessuun yaadolee sammuu keenya keessa jiran mallattoolee garaagaraa fayyadamuun waraqaarra kan ittiin keenyudha” jedha. Yaada kanarraa kan hubatamu, barreessuun mallattoolee beektotaan irratti waliigalame qindeessanii barreessuudha.

Afaan Oromoo afaan barreeffamaa, sabquunnamtii, afaan hojii mootummaa, afaan mana murtii, afaan qorannoofi qo'annoon ittiin geggeeffamu, afaan barumsaa, afaan ogbarruu ta'ee osoo jiruu barreeffama barattoonni barreessan keessatti rakkoo mata duree filachuu, karoorsuu, raga funaanuu, akkaataa itti dhiyaatu filachuu, gumee(toorii) baasuu, wixineessuu(barreeffama duraa barreessuu), sirreessuu, gulaaluu fi gabaasuu bal'inaan mul'ata. Akkasumas, qubeessuu, qubguddeessuu fayyadamuufi sirna tuqaalee fayyadamuun, seerluga sirrii ta'e gargaaramuun, caaseffama himaa sirrii ta'e haalaan eeguu, qindoomina walqabannaa himootaa, caasaafi ulaagaa keeyyata gaarii, qaama barreeffamaafi ulaagaa barreeffamaa gaarii guutuu irratti qulqullinaafi gahumsaan barreessuurratti rakkooolee adda addaatu manneen barumsaa keessatti mul'ata. Kanneen keessaa tokko, rakkoo dandeettii barreessuu barattootaa keessatti mul'ata.

Misgaanuun (2011: 59) akka ibsutti,

“Barattoonni heedduun rakkoo ykn hanqina dandeettii barreessuu qabu; barreeffamatti gargaaramanii sirriitti of ibsuufi yaada isaanii calaqqisiisuu hin danda'an.Fakkeenyaaf, dandeettii barreessuu sadarkaa gadaanaatti to'atamuu danda'an kanneen akka qajeelchanii barreessuu, jechoota sirriitti qubeessuu, itti fayyadama qubguddeessaafi sirna tuqaalee fayyadamuu irratti hanqina heedduutu jira.Yeroo barreeffamni barattoota ifummaa, qindoomina, walqabatiinsafi walta'iinsa yaadaa akkasumas, unka barreeffamaa irratti rakkootu jira ”.

Dabalataanis, barreessuun walqabatee, rakkoon adda addaa karaa garaagaraa barattoota mudachuu akka danda’u Byrne, D. (1988) yoo ibsitu, “sababoonni rakkoowwan kanneeniis adda ba’anii furmaata itti hinkennamu taanaan barattoonni dandeettii kanaan beekumsa barbaadamu (irraa eegamu) gonfachuu kan hin dandeenye ta’uusaati” jetterti. Kunimmoo barattoonni gara fuulduraatti dorgomaa cimaa akka hin taane taasisuu danda’a kanaaf madda rakkoo isaanii addan baafachuuf xiinxala wantoota dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo irratti dhiibbaa fidan manneen barnoota mootummaafi mana barumsaa dhuunfaa qophaa’inaa kutaa 11ffaa (Mana barumsaa qophaa’ina shaashamannee fi mana barumsaa qophaa’ina Luusii) kutaa 11ffaa ilaaluun barbaachisaa ta’ee argama.

1.2 Ka’umsa Qorannichaa

Barnoota afaanii keessatti dandeettiin barreessuu iddoo olaanaa qaba. Dandeettii barreessuu akka barattootni to’atanii (gonfataniif) karaa garaagaraatiin tumsa gochuun barbachisaadha. Tumsa kanaaf ulaagaa barreeffama gaarii tokkoofi akkaataa itti dandeettii barreessuu barattoota irratti wantoota sababa ta’an xiinxaluun beekumsa dansaadha. Qorattittiin mataduree xiinxala wantoota dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo irratti sababa ta’an mana barumsa qophaa’ina Shaashamanneefi mana barumsa qophaa’ina Luusii kutaa 11ffaa irratti kan bu’uureffateedha.

Qorattittiin dhimma kana irratti akka qorannoo geggeessituuf waantonni sababa ta’aniif mana barumsaa mootummaafi mana barumsaa dhuunfaa gidduu barattoonni dandeettii barreessuu barachuu irratti garaagarummaa muraasni akka jiru hawaasni barattoota isaanii barsiifatan ni dubbatu. Dabalataanis, anarraa jalqabee hojjetootni mootummaa, barsiisota, daldaltoota, barattoota isaanii mana barumsaa mootummaarra kan dhuunfaatti barsiifachuu filatu. Yaadolee armaan olitti eeraman kanneen dhugaa ykn soba ta’uusaa shakkiin sammuu qorattuu keessatti uumameera.

Wantoota dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo irratti sababa ta’an xiinxaluuf furmaata barbaachisu eeruudhaaf adeemsa hojii qorannoo kana keessatti gaafilee armaan gadii deebisuuf yaalii gooteerti.

1. Barattoonni keenya hanga qophaa’ina gahanitti dandeettii barreessuu irratti waantota sababa ta’an keessaa afaanicha ni beekna jechuu isaaniitii?

2. Barattoonni dandeettii barreessuu gonfachuudhaaf hanga qophaa'inaatti waantota sababa ta'an keessaa tokko nutti ulfaata jedhanii waan yaadaniifi?
3. Barsiisonni Afaan Oromoo dandeettii barreessuu barsiisuu keessatti gahee isaan irraa eegamu baanii jiru?
4. kitaabni Afaan Oromoo barattootaa kutaa 11ffaa waantota dandeettii barreessuu barattootaa cimsan hin dhuunfanee?
5. wantonni dandeettii barreessuu barattootaa irratti sababa ta'aniifi madda sababoota kanaa furuuf waanni godhamu jiraa?

1.3.Kaayyoo Qorannichaa

Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa xiinxala waantota dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo kutaa 11ffaa irratti dhiibbaa fidan addaan baasuun qaaccessuu yoo ta'u;kaayyoowwan gooreen immoo akka armaan gadiitti tarreeffamanii jiru:

1. Waantota barattoonni keenya hanga qophaa'ina gahanitti sababoota dandeettii barreessuu irratti uumamu adda baasuun tarreeessuu
2. Ilaalcha barattoonni barnoota Afaan oromootiif qaban adda baasanii ibsuu
3. Barsiisonni Afaan Oromoo dandeettii barreessuu barsiisuu keessatti gahee isaan qaban adda baasuun ibsuu
4. Qophiin kitaaba barattoota Afaan oromoo kutaa 11faa dandeettii barreessuiirratti hanqina qabaachuuf dhabuusaa adda baasu
5. Madda wantoota dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo irratti sababa ta'aniif yaada furmaata kaa'uu.

1.4. Faayidaa Qorannichaa

Qorattuun qorannoo kana geggeessuu kan barbaaddeef, wantoota dandeettii barreessuu barachuu barattoota Afaan Oromoo irratti dhiibbaa fidan maal akka ta'an agarsiisuudha. Kanumarraa ka'uun cimina hayyuu tokkoo kan ittiin madaalamuu danda'u barreeffama inni barreessu irraa madda. Barreeffamni barreessaa tokkoo kan inni itti cimee guddachuu danda'u immoo mana barumsaa keessatti baratuufi shaakala inni mana barumsaa alatti godhuun.Barreessuun jiruufi jireenya dhala namaa keessatti bu'aa guddaa qaba. Dabalataanis,

barreessuun jiruuf jireenya har'a jiraannuufis ta'e boriifis meeshaa waliigaltee isaan cimaa ta'ee nu gargaaruudha. Yaaduma kanaan walqabatee gara fuulduraatti barataa gahumsa qabu, ogeessaafi dorgomaa ta'e oomishuuf; barreeffamni isaa cimina kan qabu, ifaa kan ta'efi oddeeffannoo gaarii kan dabarsu ta'uusaa mana barumsaa keessatti madaalamee ba'uu qaba. Dabalataanis, dandeettiin barreessuu kan mana barumsaa keessatti shaakalamuuf barataa gahumsaa qabuufi dorgomaa oomishuu akka barbaachisu nu hubachiisa. Kanaaf mataduree qorannoo armaan olitti tuqetti geggeessuun waantota dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo irratti dhiibbaa fidan xiinxalee bira gahuufidha. Argannoon qo'annoo kanaa qaamota armaan gaditti tarreeffamanii dandeettii barreessuu Afaan Oromoo gargaarsa guddaa kenna jedhamee amanama.

- Barsiisonni Afaan Oromoo dandeettii barreessuu barattootaa cimsuuf waantota xiyyeeffannaan gochuu qabamurratti hubannoo argachuu danda'u.
- Warreen silabasii baranootaafi kitaabilee wabii qopheessaniif mataduree kanarratti akka xiyyeeffatan karaa agarsiisuu danda'a.
- Barattoonni mana barumsaa qorannoon irratti geggeeffame, dandeettii barreessuu gonfachuuf fedhii gaarii akka qabaatan ni taasisa jedhamee yaadama.
- Kanneen mataduree kanarratti gadi fageenyaan qorannoo geggeessaniif argannoo isaa akka ka'umsaatti ni gargaara jedhamee abdatama.

1.5. Daangaa Qorannichaa

Qorannoon kun kan xiyyeeffatu dandeettii barreessuurratti. Sababnisaas dandeettiin kun dandeettiiwwan afaanii arfan keessaa baay'ee cimaafi xaxamaa waan ta'eef gonfachuun baay'ee ulfaataadha. Manneen barnootaa qophaa'ina kan mootummaa lamaafi kan dhuunfaa sadii walumaagalatti manneen barnootaa qophaa'inaa shan ni argamu. Manneen barumsaa mootummaa keessaa qophaa'ina Shaashamanneefi kan dhuunfaa keessaammoo qophaa'ina Luusii filatamaniiru. Manneen barnootaa lamaan keessatti qorannoon kun kan xiyyeeffatu barattoota Afaan Oromoo kutaa 11ffaa bara 2008 dha. Sababni kutaa kanarratti xiyyeeffatameef inni jalqabaa barattootni kunniin Afaan Oromoo akka Afaan 1ffaatti waan barataniif, inni lammaffaan barattootni kunniin sadarkaa barnoota olaanaa keessatti waan argamaniif qoratittiin kutaa 11ffaa kana filattee jirti. Dabalataanis, waggoota hedduuf kutaa kana barsiisaa waan

turteef ragaalee barbaachisaa ta'an argachuudhaaf haalli mijatan jiraachuu danda'a jettee waan amanteef.

1.6. Hanqina Qorannichaa

Qorannoon kun manneen barnoota qophaa'ina Arsii Lixaa magaalaa Shaashamannee keessatti argaman hunda keessatti osoo geggeeffamee gaarii ture. Haata'u malee hojii idilee koo waliin waan naa hin mijoofnee fmanneen barnoota qophaa'ina mootummaa lamaafi kan dhuunfaa sadi keessaa mana barumsa qophaa'ina shaashamanneefi qophaa'ina Luusii qofarratti akka geggeeffamu ta'ee jira.

Kanamalees, wantoota dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo irratti sababa ta'an xiinxaluuf kallattii garagaaraan waan ilaalamuuf hanqina dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo manneen barnoota qophaa'ina Shaashamanneefi qophaa'ina Luusii kutaa 11ffaa keessatti argaman sakatta'uudhaaf kaayyeffatee barreeffama barattoonni barreessan dhamsagarraa hanga keeyyata (barreeffamaatti) osoo ilaaltee wantoota dandeettii barreessuu barattootaa irratti dhiibbaa fidan osoo sakatta'amee ba'eessa ture. Garuu qorattuun kana hunda walitti qabdee walfaana qorannooshee geggeessuuf yeroo bal'aafi baajata baay'ee waan barbaachisuuf jecharraa hanga keeyyatafi barreeffama olaanaa ykn dheeraa barattoonni barreessanii akkaataa danddeettii barreessuubarsiisuu barsiisotaafi kitaabni barataa haala baruufi barsiisuu dandeettii barreessuu dhuunfachuufi dhiisuu qofarratti xiyyeeffatee jirti. Sababni ishees, kanneen hafan kana keessatti haammatamuu danda'u jettee waan amanteefidha.

BOQONNAA LAMA

SAKATTA'A BARRUU

2.1.Sakatta'a Barruu Yaadrimee

Sakatta'a barruu jechuun yaada hayyoota adda addaati. Kunis akkuma mataduree qorannichaa garagaraa ta'u yaada hayyootaa sakatta'uurratti kan xiyyeeffatuudha. Kanaafuu, boqonnaa kana keessatti waa'ee mataduree qorannichaa ilaalchisee yaadni beektotaa sakatta'amee jira.Qorattuunis, yaada hayyootaa kana bifa qindaawaa ta'een tartiibaan akka itti aanutti dhi'eessitee jirti.

2.1.1 Maalummaa Barreessuu

Maalummaa barruu beektonni adda addaa karaalee adda addaan ibsanii jiru.Isaan keessaa, Atikiinsiifi Warreen biroo (1998:85) yommuu ibsan, barreessuun dandeettiiwwan afaanii arfan keessaa isa tokko ta'uusaati.Leki(1989: 1) immoo hiika barreessuu yommuu ibsu, mala ykn karaa ittiin yaada wal jijjiiran ta'uusaa lafa kaa'a.Dabalataanis barreessuun dandeettiiwwan afaanii arfan keessaa (dhaggeeffachuu, dubbachuu, dubbisuu, barreessuu)keessaa isa bu'uuraati. Isaan kana keessaa kan sadarkaa dhumaarratti barattoonni gonfatan ta'ee, dandeettiiwwan afanii keessaa isa ulfaataafi xaxamaadha. Yaada kana Misgaanuu (2011:57) yoo ibsu, “Dandeettiin barreessuu akka dhaggeeffachuufi dubbachuu waan salphaatti baratamu osoo hin taane xiyyeeffannaan guddaan itti kennamee kan mana barnootaatti baratamuudha”.jedha. Byrne, (1991:1), yaada kanacimsuudhaan, barreessuun yaada nutti dhaga'ame mallattoolee itti waliigalametti fayyadamuun karaa ittiin namoota biro waliigallu ta'uu nutti mul'isti. Akkasumas, akkaDonoughfi shaw(1993) ibsanitti, barreessuun adeemsa barreessaan ittiin dubbistootaaf dhaamsa dabarsu ta'uusaa ibsu. Akka Balaay(2007:11)qorannoo isaa keessatti ibsutti “ Barreessuun akka namoonni yaada ittiin waljijjiiran, beekumsa waliif dabarsan, seenaa darbeefi isa fuulduraa ittiin ibsan ta'ee kan tajaajiluudha.” Jedha.

Yaadolee hayyoota armaan oliirraa waanni huubannu, dandeettiin barreessuu mana barnootaa keessatti akka baramuufi salphaatti hawaasa keessa jirataanirraa barachuu akka hin dandeenye ibsa. Dabalataanis barreessuun dandeettiiwwan afaanii arfan keessaa isa tokko ta'ee, karaa ittiin

namoonni qaamaan walbira hinjirre karaa barreeffamaatiin ittiin walquunnamaniifi kan ittiin ergaa barbaachisaa ta'e waliif dabarsan ta'uusaati.

Walumaagalatti, barreessuun adeemsa namoonni baratan bakka bu'aa waan sammuutti yaade yookiin xiinxale tokko baasee waraqaarratti qalamaan kaa'uun dhimmoota garaagaraa keessatti itti fayyadamuu danda'uu isaa hubachuun ni danda'ama.

Barreessuun dandeettiiwwan afaanii keessaa tokkodha. Dandeettiiwwan kunis, akkuma dandeettiiwwan biroo irradeddeebi'anii shaakalan fooyyeffachuun ni danda'ama. Akkasumas, maalummaa barreessuu ilaalchisee Hallfi Birkerts(1991), akka ibsanitti barreessuun dandeettii ta'uusaafi dandeettiin kun immoo akkuma dandeettii atileetiksii yoo irra deddeebi'anii shaakalan gabbifachuun kan danda'amu ta'uusaati. Kanaafuu, namoonni dandeettii barreessuurratti dhiibbaa qaban irra deddeebi'anii yoo shaakalan gabbifachuu danda'u.

2.1.2 Amaloota Barreeffama Gaarii

Dandeettiiwwan afaanii adda addaa bahanii hin barsiifamaniyyuu malee, amaloota adda ta'an ni qabu. Akka Byrne(1988) amaloota barreessuufi dubbachuu waldorgomsiistee ibsiteerti. Dandeettii barreessuu kan adda taasisan ni jiru. Isaanis, hima barreeffama keessatti mul'atan, hubannoofi xiyyeeffannoo haala ifa ta'een akka ergaa dabarsuu danda'utti qidaa'anii dhihaachuu qabu. Kan kun ta'uu danda'us, barreessaafi dubbisaan walbira waan hin jirreef yoo yaanni barreessaa ifaa hin taane, dubbisaan hubachuu hin danda'u. Akkasumas, barreessaan sirna tuqaalee, qubguddeessaa, jechoota waalta'iinsaafi xiyyeeffannoo agarsiisanitti gargaaramuun yaada isaa ifa gochuun barbaachisaa akka ta'e addeessitee jirti.

Baarreessuun hojii sammuu waan ta'eef, baay'ee walxaxaafi ulfaataadha. Kunis kan ta'e karaan barreessaan yeroo tokkotti wantoota hedduu itti fayyadamuufi to'achuun agarsiisuudha. Dhimma kanarratti Misgaanuun, (2011:59) Itaaloo, (1999:19) wabeeffachuun, "Dandeettiin barreessuu hojii sammuu haala malee walxaxaa waan ta'eef, barreessaan altokko wantoota hedduutti fayyadamuufi to'achuun agarsiisuudha" jedhee ibsa.

Yaada armaan oliirraa kan hubannu, barreessan tokko yommuu barreeffamicha keessatti to'annaa qabiyyee, unka/ qubeessuu, caasaa himaa, jechoota filachuu, sirna tuqaaleefi qindoomina himaa tasisaa kan barreessu ta'uusaati. Karaa biroon, Nunan,(1991), "barreessuun kan ulfaatuuf namoota

baay'een qulqullina barreeffamaatiif kan dhiphaman waan ta'eef ta'uu ibsiti". Richards(1990:21) yoo ibsu, Danddeettiin barreessuu afaan dhalootaanis ta'ee afaan Lammaffaan barachuun hojii cimaa barattoota kutaa keessatti mudatan keessaa isa duraati jechuun dandeettiiwwan afaanii keessaa barattootatti kan ulfaatu ta'uusaa dubbata.

Amaloota barreeffama gaarii sirriitti hubachuuf, yaada garaagaraa hayyonni eeran armaan gaditti kaa'amee jira. Diyanifi Pat(1998) amaloota barreeffama gaarii ilaalchisee yoo ibsu barruun tokko barreeffama gaariidha; jedhamuuf amaloota afur jiraachuun dirqama ta'uusaati. Isaanis, Tokkummaa, walta'iinsa, xiyyeeffannoofi guutummaadha.

2.1.2.1. Tokkummaa

Keeyyanni tokko tokkummaa qaba kan jedhamu, yaanni himoota keeyyatichaa keessatti dhihaatan hundinuu yaada ijoo keeyyatichaa waliin walqabataniidha. Haaluma walfakkaatuun, barruun barreeffame tokko tokkummaa qaba kan jedhamu, yoo keeyyanni barreeffamichaa keessatti dhihaatan hundinuu yaada ijoo barreeffamichaa waliin walqabatanii dhihaataniidha. Barruun tokkummaa qabu, barreeffama yaadni ijoon isaa ifa ta'ee dhihaatedha. Himni ijoon kunis, akkuma keeyyata keessaatti bakka garaagaraatti galuu danda'u barruu guutuu keessattillee bakka garaagaraatti galuu danda'a. Barruun tokkummaa qabu dubbistoota hin rakkisu. Dubbistoonni barreeffama tokkummaa qabu yoo dubbisan, haaluma salphaa ta'een hubatu. Kana jechuun salphaatti keeyyata tokkorraa gara keeyyata biraatti akka ce'an isaan taasisa. Barruun tokkummaa hin qabne garuu dubbisuudhaaf nama rakkisa; kanamalees, dubbistoonni kaayyoo barreeffamichaa hubachuu akka hin dandeenye taasisa. Crimmon (1963).

2.1.2.2. Walta'iinsa

Barruun tokko barreeffama gaarii jedhamuuf, ulaagaa inni guuttachuu qabu keessaa kan biroo walta'iinsadha. Walta'iinsa qabaachuun keeyyata tokkoo kan beekamu, himni gargaartuun hima ijoo keeyyata tokkoo yoo ibsan. Haaluma walfakkaatuun, keeyyanni haala armaan oliitiin qindaa'e walduraa duuba isaanii eeganii yoo dhihaataniidha. Broadmanfi Frynberg(2008). Barruu tokko akkaataa dubbistoonni yaada isaanii hubachuu danda'aniin qindaa'uu qaba. Kunis yaadonni barreeffama keessatti dhihaatan walta'iinsa kan qabaniifi haala nama amansiisuun duraaduuba isaanii eeganii qindaa'uu qabu. Diyanifi Pat(1998), Yaada armaan olii yoo cimsu barreeffamni akkaataa nama amansiisuun qindaa'e, barruu walta'iinsa qabu ta'uusaati.

Akkasumas, barreeffamni haala gaariin hin qindeeffamne immoo, dubbistoonni ergaa isaa salphaatti akka hin hubanne taasisa.

2.1.2.3. Xiyyeeffannoo

Xiyyeeffannoon, barruu tokko barreeffama gaariidha kan jechisiisan keessaa isa tokkodha. Keyyanni tokko xiyyeeffannaa qaba yommuu jedhamu, himoonni callaan hima ijoo keeyyatichaa ibsuuf yoo tarreeffameefi akkaataa walduraaduuba barbaachisummaa isaaniitiin sirriitti yoo tarreeffamaniidha. Haaluma keeyyanni ibsameen barruun xiyyeeffannoo qabu tokko keeyyattoonni yaada barreeffamichaa walduraa duuba barbaachisummaa ibsuuf yoo tarreeffamaniidha. Kellyfi Lawton (2006).

2.1.2.4. Guutummaa

Guutummaan barruu tokkoof barbaachisaadha. Barruun guutummaa qabu kan beekamu, ergaa yookiin yaanni barreeffamichi dabarsu dubbisaaf sirriitti akka hubatamu yoo ta'eedha. Kellyfi Lawton(2006) guutummaa barreeffamaa yoo ibsu, jechoonniifi himoonni keeyyata, keeyyataafi keeyyattoonni barbaachisoo hin taane, akkasumas, hiika isaanii ifa hin taane keeyyaticha keessatti yookiin barreeffamicha keessa yoo hin jirreedha. Walumaagalatti, keeyyanni yookaan barreeffamni tokko gaariidha; kan jedhamu, ulaagalee armaan olitti ibsamuu yaalaman yoo of keessatti qabaatedha.

2.1.3. Waantoota Barreessuufi Dubbachuu adda godhan

Hayyuun Byrne (1988), dandeettii barreessuufi dubbachuu waantota adda isaan godhan bakka sadiitti qooddee ibsiti. Isaanis, rakkoo xiinsammuu, rakkoolee xinqooqaa, rakkoolee yaadsammuu dha.

Dandeettii Dubbachuu	Dandeettii Barreessuu
<p>A.Umamaan kan yeroo hunda itti gargaaramnuudha.</p> <p>B.Dubbattootaafi dhaggeeffattootaan qaamaan walbiratti argamu, yaada, deebii walii kennu, walsirreessu. Dubbaataafi dhaggeeffataan fuulaa fuulatti wal argu waan ta'eef, hirmaattotni adeemsa wal quunnamtii irratti gargaarsa waliif gumaachu.</p> <p>C.Dubbataan yoo dogoggorellee dhaggeeffattoota isaa ilaalee haala dubbisaa sirreeffata.kanas haala dhaggeeffattootni mul'isan irraa ka'ee sagalee isaa olkaasuun, gadibuusuun irradeebii'uufi kkf gargaarammee ergaa isaa sirriitti dabarfata.</p> <p>D. Daa'imman dubbii afaaniitti dhalatanii guddatan. Kanaaf, yeroo dubbii afaanii taasisan osoo hedduu hin dhiphatin yookiin itti yaadin dubbatu.</p> <p>E.Dubbachuun kan ce'uudha.Battalumatti hubannoo uuma, yoo hin hubannemmoo dhaggeeffataan miiraasaa nibsata.</p> <p>F.Yeroo baay'ee dhaggeeffataan jiraachuun murteessaadha.</p>	<p>A.Gocha qofaa teenyee xiyyeeffannoo itti kennamee hojjetamuudha. Dandeettii dhuunfaa waan ta'eef.</p> <p>B.Yeroo barreeffamaa yaadeebii nama biraa hin eegatamu, ykn dubbisaan hin jiru waan ta'eef wal quunnamuun hin danda'amu, battalumatti yaada kennuun hin danda'amu. Yaadeebii dubbistootaa maal akka calaqqisiisan beekuuf barreessaan eeguu qaba.</p> <p>C.Barreessuu keessatti garuu amala kana fayyadamuun hin danda'amu. Kanaaf haala amaloota dubbii bakka bu'aniin dogoggora utuu hin uumin ergaa keenya dabarfachuu akka qabnu agarsiisa. Kunis barreessaan dubbisaasaa kallattiin waan hin agarreef barreeffamasaa keessatti qubee sirrii ta'e, jechoota barbaachisoo, himoota qindaa'aniifi ifa ta'anitti gargaaramuun irraa eegama. Akkasumas,sirna tuqaalee adda addaa bakka barbaachisaa ta'etti gargaaramuun,haala walta'iinsa qabuun qindeessee kaa'uun barreessaarraa eegama.Kun immoo hojii yeroo fi yaada bal'aa barbaaduudha.</p> <p>D.Barreessuun garuu mana barumsaas ta'e, alatti kan qajeelchaan baratamuudha. Unki barreeffamaa tokkoofi haalli qindoomina isaa sirriitti to'atamuufi baratamuu qaba.Kunimmoo haala dubbisaaf ifa ta'uun barreessuudha. Kana jechuun, barreessuun beekumsa qabiyyee barreeffamuufi qindoomina yaadaa waan barbaaduuf hanqina beekumsa qabiyyee rakkoo barreessuuf sabaabaafi dandeettii barreessuurratti waantota dhiibbaa fidan ta'uusaa bal'inaan ibsa.</p> <p>E.Barreeffamnidhaabbataadha. Irradeddeebi'amee dubbifamuu danda'ama. Akka barbaachisummaa isaattii saffisanii dubbisuu kan eeggameedha.</p> <p>F.Dubibisaan yookiin dubbistoonni barreessaaf dirqama beekamuun barbaachisaa miti. Sababa sanaaf immoo dhimmi jedhamu sun ifa ta'uu qaba.</p>

2.1.4.Barreessuun maaliif dandeettii rakkisaa jedhame?

Hayyoonni kanarratti qorannoo gaggeessan, dandeettiin barreessuu namoota afaan dhalootaatiifis ta'ee, afaan lammaffaatiin barreessanitti akka cimu ni ibsu. Hayyuun Bayrne(1988) akka ibsutti, barreessuun namoota afaan dhalootaatiin barreessanis ta'e afaan lammaffaatiin barreessanitti ni ulfaata jedha.Dabalataanis, Byrne (1988) Akka ibsitetti, maddi ulfaatina barreessuu bakka sadiitti qoodama. Isaanis: rakkoowwan xiinsammuu, rakkoowwan xiinqooqaafi rakkoowwan hubannoo jedhamu. Madda rakkoowwanii kana sirriitti hubachuudhaaf dandeettii

2.1.4.1. Rakkoowwan Xiinsammuu

Yommuu barreessinu waan dubbisaan keenya nu bira hin jirreef carraa adeemsa keenyaa ittiin sirreessinu hin qabnu.Kanaafuu, dubbisaan keenya gaaffii sammuu isaa keessatti uumuuf deebii hatattamaa hin argatu.

2.1.4.2.Rakkoowwan xinqooqaa

Rakkoolee xinqooqaa dandeettii barreessuu yommuu kaasnu, jecha irraa kaasee hanga barruu guutuutti qindoominni sirriitti barbaachisa.Kanamalees, barreeffamni keenya fudhatama akka argatu taasisuuf keessa deebinee sirreessuunis baay'ee barbaachisaadha. Kanaafuu, yommuu barreessinu saffisaan deemuun rakkisaa ta'a jechuudha.Misgaanuun(2011) Itaaloo(1999:19) wabeeffachuudhaan yoo ibsu, “ Barreessuun hojii sammuu baay'ee walxaxaa, karaa barreessaan altokkootti wantoota heedduu to'achuun agarsiisuudha. Fakkeenyaaf, sadarkaa himaa, qabiyyee, unka, caasaa himaa, jechoota haarawaa, sirna tuqaalee fi qubguddeessa kan of keessatti haammatuudha”jedha. Barreeffamni tuuta keeyyataa walitti dhufeenya qabanii kanneen hima ijoo tokko gabbisanii yookiin bal'isanii dhiheessaniidha. Barreessuun yaada sammuu barreessaa keessatti burqee waraqaarratti ergaa ykn yaada dabarsuun barbaanne mallattoo adda addaa haala seera qabeessa ta'een fayyadamuu kan dubbisa keenya yaada qabnu itti calaqqisiisuudha.

2.1.4.3.Rakkoowwan Hubannoo

Barreessuun dandeettiiwwan afaanii keessaa kan bal'inaan itti hin fayyadamne dha. Kana jechuun ganama kaasee hanga galgalaatti dimma baay'ee itti bahuu hin dandeenyu; ni xiqqaata. Sababnisaa, haalarratti waan hundoofnuuf.Barreessuu yeroo jalqabnu qalamaafiwaraqaa

walsimsiisuu yeroo tokko tokko immoo, wanti barreessuuf barbaanne akka feenetti nuuf burquu dhiisuu danda'a. Byrne,(1988).Gama birootiin, Elbow(2000) akka ibsetti, ulfaatina dandeettii barreessuuf ka'umsi isaa namootuma bira akka jirutti eera. Kunis, namoonni baay'een dandeettii barreessuutiif ilaalcha gaarii ta'e hin qaban.Namoota qubaan lakkaawwaman qofatu fedhii guutuudhaan itti seenu.Akkasumas, barreffama gaarii qopheessuun muuxannoo yeroo dheeraan booda haa argamu malee, barreessuun eenyumaafuu ulfaatadha.Kanaaf, ilaalchi nuti barreeffamarratti qabnu kallattiinis ta'e karaa biraan, dhiibbaa nurraan gahuun isaa waan hin hafneedha.Haata'umalee, dandeettii barreessuutiif ilaalcha gaarii qabannee, fedhiifi kaka'umsa guutuudhaan yoo itti deemne, dhumni isaaa bareedaa ta'uu danda'a.Akkasumas, barreeffama gaarii qopheessuu dandeenya. Haata'umalee, ilaalchi keenya faallaa kanaa yoo ta'e, fedhiifi kaka'umsaan ala dirqama barreessuu waan qabnuuf yoo jalqabne, barreeffama keenya namni biraa dubbisuun haa hafuutii nutiyyuu dubbisuuf hin feenu.Dabalataanis, Nunan(1991) akka ibsitetti, barreessuun kan ulfaatuuf, namoonni baay'een qulqullina barreeffamaatiif kan dhiphatan ta'uusaati.Akkasumas, namoonni baay'een yommuu barreessan yaada maddisiifachuuf xiyyeeffannoo hin kennani.Haata'umalee, yommuu barreessuuf qophoofnu qulqullina caalaa baay'inarratti xiyyeeffachuu qabna. Dandeettii barreessuu gonfachuun kan danda'amu yoo akkas ta'e qofa.Kanamalees, yaanni biraa ulfaatin dandeettii barreessuu waliin walqabatee, matadureerratti barreeffamu jiddugaleessa godhata. Akka Byrne(1991) ibsituttii, shaakalli barreessuurratti barataadhaaf kennamu kan gammachiisuufi kan akka barreessuuf isa kakaasu ta'uu qaba. Akkasumas, dandeettii isaa waliin kan deemu ta'uu qaba. Dabalataanis, matadureen barataadhaaf kennamuu qabu, kan barataan yaadarratti maddisiifachuu danda'uuf kan addunyaa dhugaa keessatti qabata qabaachuusaati.

2.1.5. Sadarkaawwan Adeemsa barreessuu

Hayyoonni adda addaa barreeffama ga'umsa qabu yeroo tokkotti barreessuun akka hin danda'amne eeranii jiru; hayyuun,Raimes(1983),barreeffama ga'umsa qabu barreessuu keessatti barsiisonnis ta'e barattoonni gonfatanii bahuu qabu. Barsiisaan gosa barnoota inni barsiisu irratti barattootaaf haala bu'a-qabeessummaa ta'een kan ittiin barsiisuudha. Haaluma walfakkaatuun, dandeettii barreessuu shakalsiisuufis barsiisonni afaanii tooftaalee adda addaa fayyadamuun barattoonnisaanii kutaa barnootaa keessatti ta'e kutaa barnootaan alatti akka shaakalan gochuu qaban. Atkins warreen biroo (1998) yaannikun qabatamaatti kan nutti agarsiisu, barattootni

dandeettii barreessuu isaanii kana horachuuf shaakalli walirraa hin cinne akka godhan barsiisonni tooftaalee adda addaa fayyadamuun ga'ee isaanii taphachuu akka qabaniidha. Dabalataanis, barreessuun dandeettii dubbachuurra tooftaa adda ta'een yaadni kan ittiin ibsamu waan ta'eef baruu barsiisuu keessatti tooftaa adda ta'e barbaachisaaf. Kun kan nu hubachiisu barsiisonni afaanii barattoonni isaanii dandeettii barreessuu akka cimsatan ga'ee guddaa qabu. Haaluma walfakkaatuun, barattootni barreeffama ga'umsa qabu akka barreessuu danda'aniif hunda dura gaaffiisaan of gaafachuu qaban; Maaliifan barreessaa?, Eenyuufan barreessaa?, Osoo hin barreessin dura eenyu waliin marii gochuu qaba?, Maalis dubbachuu qaba? Kanneen jedhan ta'uu qaba. Gaaffilee kanniinitti aanee waanti barattootni gochuu qaban, barreeffama jalqabaa barreessuu, keessa deebi'uun dubbisuun fooyyessuu, yaada fooyya'e barreessuufi sirreessuun barreeffama dhumaa barreessuu ta'uu qaba. Walumaagalatti, barattootni dandeettii barreessuu ga'umsa qabu tokko barreessuuf sadarkaalee adeemsa barreessuu kunnuiinis bakka gurguddoo sadiitti akka qoodaman Hedge(1988) ibsee jira. Isaanis adeemsa barreessuu duraa, adeemsa yeroo barreessuufi adeemsa barreessuu boodaa jedhamu. Namni barreeffama ga'umsa qabu barreessu sadarkaalee adeemsa barreessuu armaan olitti ibsaman keessa darbuu qaba.

2.1.5.1. Adeemsa Barreessuu Duraa

Sadarkaan kun yeroo baay'ee karoorsuu yommuu jedhamu karaa biraatiin immoo hojii jalqabaa kan ittiin geggeeffamuudha. Garaagarummaan jiraatus barreessuun dura jechuun akka waliigalaatti, adeemsa barreessuu keessatti sadarkaa jalqabaati. Innis, barreessuu eegaluu dura gochaawwan garaagaraa kan itti geggeeffamuudha. Matadurree irratti barreessuuf filanne tokkorratti osoo barreessuu hin eegalin dura, odeeffannoo funaanamuufi karoorsuun barbaachisaadha. Sadarkaa kana keessatti yaadni irratti barreeffamu tokko ni madda. sYaadni maddisiifames, dhimmaafi kaayyoo barreeffama yaadame sanaa wajjin deemuufi dhiisuun isaa ni madaalama. Dhimma kanarratti hayyuun Donoughfi Shaw(1993:181) namni adeemsa barreessuu keessatti jalqabarratti yaada isaa barreessuu yaala; itti aansee immoo duraa duuba eegee kan sirrii hin taane haquun fooyyessa jedhu. Yommuu barreessinu, waan tokkorratti yaada tartiibessuun kan danda'amu, odeeffannoo funaanuun marii geggeessuufi yaada waljijjiiruun gocha barreessuu raawwachuun ni danda'ama. Qabiyyee barreeffama keenyaarratti hundaa'uudhaan yaada walta'iinsa qabu qindeessuun barbaachisaa ta'a. Jalqabarratti yommuu barreeffama keenya qopheessinu yaada qindaa'aa ta'e qopheessuun nu rakkisuu danda'a. Haata'umalee sadarkaa

kanatti fooyyessuuf baay'ee dhama'uun barbaachisaa miti. Kanaaf, sadarkaa kanatti barreessuu waanuma sammuu keenya keessatti jiru odeeffannoo qabu irratti hundaa'uudhaan karoorsuu qabna. Haaluma walfakkaatuun, Donoughfi Shaw(1993) akka ibsanitti, sadarkaan barreessuun duraa keessatti barreessaan waanuma yaade yookiin itti dhaga'ame tokko waraqaarra kaa'uudhaan karoorsuu qaba. Akkasumas, yeroo barreessuuf karoorfatu, yaada maddisiisuun barreeffama isaa galmaan gahuuf sadarkaa adeemsa barreessuutti akka ce'u taasisa.

2.1.5.2. Adeemsa yeroo barreessuu

Sadarkaan adeemsa barreessuu inni lammaffaa, mataduree barreeffamichaa jalatti yaada karoorsine bifa barreeffamaatiin bal'inaan ibsuudha. Muuxannoofi odeeffannoo qabnurratti hundaa'uudhaan sadarkaa barreeffamaa eegnee waraqaarratti barreessuudha. Bittinger fi warren biro(1993) akka ibsaniitti, sadarkaan yeroo barreessuu bakka itti barattootni waan hubatan tokko haala gaarii ta'een barreessuuf itti yaadanidha. Haayyuun Richards(1990:190) yaada kana yoo cimsu akkana jedhee ibsa, "Yeroon barreessuu bakka itti yaada jalqabaa waraqaa keenyu jedha. Sadarkaa kanatti barattootni rakkoo sirna tuqaalee, seerlugaa, jechoota filachuu, qubeessuufi qubguddeessuu isaan mudatan furuuf baay'ee muddamuu hin qaban jedha. Akka hayyuun Cooley (1992) ibsetti, Sadarkaa kanatti barattootni yaada sammuu isaanii keessa jiru waraqaarratti kaa'uu malee dogoggoroota qubeessuu, sirna tuqaalee, qubguddeessaa, jechoota filachuufi seerluga sirreessuuf baay'ee dhiphachuu hin qaban. Walumaagalatti, adeemsa wayitii barreessuu kana keessatti, barattootni yaada tooriin kaa'an walitti fiduudhaan gara himaatti olguddisanii, hima immoo gara keeyyataatti, dhumarrattis gara barreeffama guutuutti olguddisanii barreessu. Barattootni yeroo akkas irradeddeebi'anii yaada walitti qabanii barreessan waan dagatanillee yaadachuun barreeffamasaaniitti dabaluu danda'u.

2.1.5.3. Adeemsa Barreessuu boodaa

Dalagaa barreeffama ofii irra deddeebi'anii sirriitti dubbisanii fooyyessuun, adeemsa barreessuu keessatti isa guddaadha. Kunis barreeffama keenya akka madaallu nu taasisa. Akka Keh(1990) ibsetti, barreeffama tokko keessa deebi'anii fooyyessuun wantoota hedduu of keessatti qabata. Wantoonni kunniinis: barreeffamicha keessatti yaadni hin barbaachifne yoo jiraate, keessaa haquu, kan baay'ee murteessaa ta'ee keessaa hafe itti dabaluu, yaada tokko iddoo tokkoo kutanii yookiin haqanii iddoo biroo galchuu fa'idha. Kanamalees, sadarkaa kanatti barreeffamicha keessa

deebi'anii dubbisuun dogoggoroota akka qubeessuu, sirna tuqaalee, qubguddeessaa, irra deddeebii jechootaa, seerlugaafi qindoomina himootaa gulaaluu barbaacisa. Dabalataanis, Bittingerif warren biro(1993) akka ibsanitti, sadarkaa kanatti barreeffamicha keessa deebi'anii dubbisuudhaan dogoggoroota akka caasaa himaa, jechoota hiikni isaanii ifa hintaane, qubeessuufi sirna tuqaalee sirreessuu barbaachisa. Akkasumas, sadarkaa kanatti, barreeffamicha ergaa guutuu dabarsuufi dhiisuusaa ilaalama. Dabalataanis, akkaataa barreeffamichi sun dubbistootaaf itti dhiyaachuu qabu sadarkaa kanatti ilaalama.

2.1.6. Baarreessuu keessatti wantoota dogoggoraaf Nama saaxilan

i. Maalumaa dogoggoraa

Dogoggorri adeemsa afaan barsiisuufi barachuu keessatti kan uumamu. Misgaanuun (2011), jecha dogoggora jedhuuf hiika yoo laatu, rakkachuu, burjaaja'uu, karaarraa maqanii baduu jedha. Kanamalees, Norrish(1983:1) dogoggora karaarraa baduu barattootaati jedha. Raimes(1983:22) yaada kana cimsuuf, dogoggora barreeffama barattootaa keessatti uumamuf barsiisonni maal gochuu akka qaban yoo ibsitu, dogoggorri barreeffama keessatti barattootni uuman, bakka barsiisaan irratti xiyyeeffatee isaan gargaaruu danda'u barsiisaatti agarsiisa. Kanaafuu, barsiisaan erga dogoggora barreeffamichaa hubateen booda, barattoonni akka walii sirreessan gochuun kan barbaachiseef, sababni uumamuu dogoggora sanaa maal akka ta'e adda baafachuuf.

ii. Madda Dogoggoraa

Gosoota dogoggoraa irratti xiyyeeffachuun dura sababni yookiin madda akka barattootni dogoggora kana uuman taasisee maaliidha? Kan jedhu beekuun barbaachisaadha. Afaan barachuu keessatti dogoggorrii karaa addaa addaan uumamuu danda'a. Inni tokkoffan yeroo afaan lammaffaa barataan afaan baratan sana ilaalchisanii beekumsa gahaa dhabuu ykn beekumsa sirriihintaane (false knowledge) qabaachuu isaaniifi afaanicha sirriitti shaakaluu dhabuufi itti fayyadamuu dhabuudha. Maddi dogoggora dandeettii barreessuu barattootaa afaan lammaffaa baratan qofarratti kan xiyyeeffate akka hin taaneedha. Rakkoo kana immoo beektotni afaanii heedduun barattoota afaan tokkoffaa baratan birattis baay'inaan akka mul'atu ni ibsu. Sababnisaa jedhu, beektotni kun, dandeettii barreessuu afaan lammataas ta'e afaan tokkoffaa kan baratamu manneen barnootaa erga seenanii jedhu. Brown, (1993), Richards (1974), Wabeeffachuun, Kanamalees, haalli barachuu mataan isaa dogoggoraaf madda ta'uu ni danda'a. Fakkeenyaaf,

haalli barsiisaan itti barsiisuu, dhiyaannaan qabiyyee barnootaa, qajeelfamni ifa ta'uu dhabuufi kkf dogoggoraf karaa banuu ni danda'a.

Akka mala afaan baruufi barsiisuu duriitti dogoggoruun akka kufaatiitti fudhatamaa ture. Barnoota idilee keessatti akka hin mul'anne dhimmoota jibbaman keessaa tokko ture. Hayyuun Norrish(1983), yaada kana yoo cimsu, sababa dogoggooraatiin hiriyyaafi barsiisaa biratti salphinatu namatti dhaga'ama. Haata'umalee, afaan baruufi barsiisuu keessatti, dogoggoruun waanuma jiruufi kan hin hafne. Yaada kanarratti Brown(1993), dogoggorri adeemsa afaan barachuufi malee yakka hojjechuu akka hin taane cimsa. Yaada kanarraa waanni hubannu barattootni dogoggora barreeffama keessatti uumaniif abdii kutachuu akka hin qabne ta'uusaafi barsiisonnis dogoggora barreeffama barataa keessatti uumamu ilaalchisee mufachuu akka hin qabneefi haamilee barattootaa tuquu akka hin qabne nu hubachiisa.

iii. Akaakuu Dogoggoraa

Akkuma armaan olitti ibsamuuf yaalametti dogoggorri adeemsa baruuf barsiisuu keessaa tokko ta'ee balaaleeffamuu hin qabne ta'uusaa hayyoonni ibsanii jiru. Isaan keessaa Raimes(1983), dogoggora akka gaariitti malee akka gadhetti hin ilaallu yaada jedhu barreessitee jirti. Yaaduma kana bu'uura godhachuudhaan dandeettii barreessuu barsiisuu keessatti dogoggorri barreeffama barattootaa barsiisotaaf kallattii xiyyeeffannoo ta'ee kan fayyadu ta'uusaa nu hubachiisa. dabalatanis, dogoggoruun salphina osoo hintaane baruufi barsiisu keessaa isa tokkodha. Norrish(1983:7) akka jedhutti dogoggorri bakka gurguddaa sadiitti kan qoodamu ta'uusaa ibsa. Yaada hayyuu kana irratti ka'uudhaan, akaakuuwwan dogoggoraa kaannen dogoggora waliigalaa, dogoggora ga'umsaafi dogoggora tasaa jedhamanii waamamuu danda'u.

Dogoggora waliigalaa

Namni tokko caasaafi seera afaan tokkoo osoo hin baratin, hin hubatiniifi sirriitti hin beekin dogoggoru, dogoggora waliigalaa jedhama. Dogoggorri kun daa'imni tokko yommuu jalqaba afaan barachuuf yaaluuf jiru, fayyadama jechootaa, fayyadama himootaa gaggabaaboo keessatti dogoggora uumuun suuta suuta afaanicha baratu. Dogoggorri akkasii kun dogoggora waliigalaati. Misgaanuun(2011:7) maalummaa dogoggora waliigalaa yoo ibsu, dogoggorri waliigalaa kan dhaggeeffataan ykn dubbataan ergaa darbuuf akka hin hubanne, hiika akka itti hin

laanne taasisuufi waliigaltee kan dhorku. Dogoggorri waliigalaa kan umamu, beekumsa jechootaa dhabuu, itti fayyadama maxxantootaafi fufiilee fi bakka maqaa seeraan ala qubeeffamanirraa kan madduudha.

Dogoggora Ga'umsaa

Dogoggorri akkanaa kun tasa ykn ta'innaan kan uumamu. Dogoggorri ga'umsaa, namni tokko afaanuma ittiin barreessu yookiin ittiin dubbisuu danda'u sana darbee darbee yoo dogoggoruudha. Norrish(1983:8), dogoggorri ga'umsaawantoota dandeettii barreessuu barattootaa irratti dhiibbaa fidan hanqina ga'umsaan kan dhufu ta'uusaa ibsa. Akkasumas, barattoonni yeroo baay'ee dogoggora gosa kanaa kan uuman ta'uusaa tilmaamuun nama hin rakkisu. Sababnisaa barattootni afaan tokkoffaa barreessuu, yeroo tokko tokkommoo ni dogoggoru. Dogoggorri akkanaa kun kaka'umsaa dhufuu mala. Kanaafuu, dhimma kanarratti barsiisonni jabaatanii hojjechuu qabu. Sababni dogoggora barattootaa kanarraa barsiisaatiin, karaa barataatiin yookiin karaa barnoota kennamuutiin ta'uu waan danda'uuf qorannoo addaa geggeessuudhaan rakkicha furuun barbaachisaadha.

Dogoggora tasaa

Dogoggorri tasaa gosa dogoggora akka tasaa uumamu danda'uuti. Norrish(1983:8) dogoggorri kun akka dogoggora warreen kaanii yeroo fudhachuun ykn adeemsa keessa kan uumamu osoo hin taane, akka tasaa kan uumamuudha. Dogoggorri gosa akkasii kun, yeroo hedduu yeroo barreeffamu caalaa yeroo dubbii kan mul'atu yoo ta'u, yeroo barreeffamaas darbee darbee mul'achuu ni mala. Walumaagalatti, dogoggorri adeemsa baruufi barsiisuu keessatti kan nama mudatuudha. Dogoggorri kunniinis, dogoggora waliigalaa, dogoggora ga'umsaafi dogoggora tasaa ta'uusaanii hubachuun ni danda'ama.

2.1.6.1 Qubeessuu

Jecha, hima, keeyyataafi barreeffama dheeraa barreessuu keessatti, jechoonni walitti qinda'anii ergaa barreeffamichaa dabarsan seeraan hin qubeeffamne taanaan ergaa barreeffamichaarratti dhiibbaa fida. Qubeessuu ilaalchise Byrne(1988), dandeettii barreessuu gonfachuu keessaa tokko qubeessuu danda'uu ta'uusaa ibsiti. Kanamalees, namni tokko dandeettii qubeessuu fooyyeffachuuf dubbisaa gaarii ta'uun daandii furmaataa ta'uusaa hayyuun tun dabalataan ibstee

jirti. Karaabiraatiin rakkoowwan qubeessuu keessatti nama mudatan keessaa bahuuf, kuusaa galmee jechootaa qopheeffachuun jechoota yeroo baay'ee qubeessuuf nama rakkisan adda baafachuun galmeessaa deemuudhaan yeroo barreeffama barreessinu kan itti fayyadamnu kuusaa jechootaa dhuunfaa qopheeffachuun barbaachisaadha. Kanamalees, qubeessuu fooyyeffachuuf malli kan biroo dogoggora ofii beekuun sirreessuu itti xiyyeeffachuudha. (Kellyfi Deborah, 1998, Crimmon 1963:492).

Qubeessi gaarii ta'e beekumsa addaa addaa gonfachuuf akkuma gargaaru, miidhaan qubeessuu sirrii hintaane irraa maddus beekumsaafi bu'aa dandeettii qubeessuurra argamu nu gufachiisa. Dogoggoraan qubeessuun faallaa faayidaa sirriitti qubeessuu kan qaqqabsiisu yeroo ta'u, dabalataanis walquunnamtii barreeffamaan taasifamu rakkoo keessa galcha, dubbisaan yeroo dubbisu akka burjaaja'u yookaan jeeqamuufi odeeffannoo dogoggoraa akka qabaatu ni taasisa.

Barumsa Afaan Oromoo keessatti barattoonni Afaan Oromoo barreeffama isaanii keessatti dogoggoraan ni qubeessu. Kunis, sagalee dheerachuu qabu gabaabsuu, kan gabaabbachuu qabu dheeressuu, hudhaatti bakka malee fayyadamuu, bakka irrabunni jirutti dubbachiiftuu galchuu yookaan dubbifamaa isa lammaffaa jabeessuu, dubbifamaafi dubbachiistuu birsaga keessaa hambisuu, sagalee laafuu qabu jabeessuufi qubee dachaa caalmaa duraa booda tarree isaanii dogoggoraan ni qubeessu (Beekan, 2015:169-170), Yaada kana cimsuuf, waa'ee barattoota hanqina qubeessuu qabanii, Crimmon(1963:491-492)wabeeffachuun yoo barreessu, barattootni rakkoo qubeessuu qaban, waa'ee qubeessuu yaadolee armaan gadii keessaa tokko qabaachuu danda'u jedha. Yaadolee barattootni kunniin qabaachuu danda'an keessaa inni tokko, barbaachisummaa qubeessuu ilaalchisee hubannaa dhabuu barattootaati. Inni lammaffaan rakkoo qubeessuu fooyyeffachuun hin danda'amu yookaan ni ulfaata jedhanii waan yaadaniif, inni dhumaa, rakkoo kana fooyyeffachuun yeroo baay'eefi human baay'ee barbaada jedhanii waan yaadaniif ta'uusaa ibsa. Barattootni kunniin karaa hawaasummaas ta'ee karaa addunyaa barnootaan miidhamoo ta'uusaanii hayyuun kun ibsee jira. Dabalataanis, dogoggorri qubeessuu rakkoo qabatamaa kan qabu miti; namni tokko yoo itti yaade yeroo gabaabaa keessatti sirriitti hubachuu kan danda'u ta'uusaa hayyuun kun ibsee jira.

2.1.6.2. Sirna Tuqaaleefi Qubguddeessa

Barreeffama tokko dubbifnee ergaa guutuu hubachuuf, sirna tuqaalee fayyadamna. Akkasumas, barreeffama ergaa guutuu dabarsu tokko barreessuuf, sirna tuqaaleerratti hubannoo qabaachuun barbaachisaadha. Kanamalees, Glazier (1991), yommuu faayidaa sirna tuqaalee ibsu, akkuma mallattooleen tiraafikii daandiirratti konkolaataan tokko akka deemuufi akka dhaabbatu taasisan, tokkoon tokkoo tuqaalees barreeffama keessatti dubbistootni itti fufanii akka dubbisaniifi iddoo dhaabbachuu qabanitti akka dhaabbatan taasisa. Yaadni kun sirna tuqaalee barreeffama keessatti bu'aa guddaa qabaachuusaa mul'isa. Qubguddeessis, barreeffama keessatti faayidaa gurguddaa qaba. Beekan, (2015), faayidaalee gurguddaa qubguddeessaa yoo ibsu; hima keessatti jecha jalqabaa barreessuuf, maqaa sabaa sablammiifi afaanii barreessuuf, maqaa dhaabbata dhuunfaafi mootummaa akkasumas, maqaa dhaabbilee siyaasaa barreessuu, maqaa masaraa mootummaafi ijaarsa beekamaa barreessuuf, maqaa ardii, biyyaafi magaalotaa akkasumas, qaamman dhangala'oo (bishaana'oo) barreessuuf hima tokko keessatti yookaan barreeffama keessatti jalqaba ta'e gidduus akkasumas, dhumarratti yoo dhufan qubguddeessaan eegalamuu kan qaban ta'usaa beeksisa.

2.1.6.3. Hir'ina Shaakaluu

Hir'inni shaakaluu barreessuu maddoota dogoggora barreessuu keessaa tokko ta'a. Barreessuun dhimma altokkoo osoo hin ta'in dhimma shaakala barbaaduudha. Hayyuun Hallfi Birkerts (1991), akka ibsanitti, barreessuun dandeettiiwwan afaanii keessaa tokkodha. Dandeettiin kunis akkuma dandeettiiwwan biro yoo irra deddeebi'anii shaakalan fooyyeffachuun ni danda'ama. Barreessuun dandeettii ta'uusaatiif dandeettiin kunimmoo akkuma dandeettii atileetiksii yoo irradeddeebi'anii shaakalan gabbifachuun kan danda'amu ta'uusaati. Kanaafuu, namoonni dandeettii barreessuurratti dhiibbaa qaban irra deddeebi'anii yoo shaakalan gonfachu danda'u.

2.2. Qorannoowwan walfakkii

Qorannoowwan qorannoo kanaan walfakkaatani kanaan dura hojjetaman keessaa inni tokko bara 2012 Kadiir Bullootiin kan geggeeffame yoo ta'u, matadurreen qorannichaas "Rakkoowwan keeyyata Afaan Oromootiin barreessuurratti barattoota kutaa 9ffaa mudatan" kan jedhu yoo ta'u, qorannichi mana barumsa Dajjaasmaach Garasuu Dhukii sadarkaa lammaffaatti geggeeffame.

Kaayyoon qorannoo kadiir rakkoowwaan bu'uuraa keeyyata Afaan Oromootiin barreessuurratti barattoota Kutaa 9ffaa mudatan addaan baasuudha. Kaayyoon qorannoo kanaa immoo xiinxala wantoota dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo kutaa 11ffaa irratti dhiibbaa fidan qaaccessuukan jedhu; kun immoo jecha qubeessuurraa hanga keeyyataafi barruu guutuu barreessuu of keessatti haammachuun isaa qorannoo kadirirraa adda taasisa. Qorannoowwan lamaan immoo kan isaan adda godhu, qorannoowwan kunniin lamaan bakkeewwan adda addaatti adeemsifamuu isaati.

Qorannoon walfakkii lammaffaanbara 2007 Daani'eel Guddinaatiin kan gaggeeffamedha. Xiinxala gahiinsaafi hanqina barreeffama barattoota Afaan Oromoo kutaa 11ffaa: Haala mana barumsa Wadaraa. Kaayyoon qorannoo Daani'eel gahiinsaafi hanqina barreeffama barattoota Afaan Oromoo kutaa 11ffaa mana barumsa qophaa'ina Wadaraa xiinxalee adda baasuuf yoo ta'u, kaayyoon qorannoo kanaa garuu, xiinxala wantoota dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo kutaa 11ffaa irratti dhiibbaa fidan: Haala manneen barnoota mootummaafi dhuunfaa (qophaa'ina Shaashamanneefi qophaa'ina Luusii irratti geggeeffame ta'uusaa adda isa taasisa. Dabalaataanis, qorannoowwan kan adda isaan taasisu manneen barnootaa irratti geggeeffame gargar ta'uusaati.

Qorannoon walfakkii inni sadaffaan immoo, bara 2013 Abdusalaam Abbaa Oliitiin kan geggeeffame; matadureen qorannoo kanaa “Dandeettii Barruu Guutuu Barreessuu barattoota muummee Afaan Oromoofi Ogbarruu:Haala Yuunivarsitii Wallaggaa keessatti” kan jedhu yoo ta'u, qorannichi yuunivarsitii Wallaggaa barattoota muummee Afaan Oromoo waggaa 1ffaa irratti geggeeffame.

Kaayyoon qorannoo kanaa rakkoowwan bu'uuraa barruu guutuu Afaan Oromootiin barreessuurratti barattoota yuunivarsitii waggaa 1ffaa mudatan addaan baasuudha. Kaayyoon qorannoo kanaa immoo, xiinxala wantoota dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo kutaa 11ffaa irratti fidan: Haala manneen barnoota qophaa'ina Shaashamanneefi qophaa'ina Luusii qaaccessuu; kan jedhu yoo ta'u kun immoo jecha qubeessuurraa kaasee hanga barruu guutuu haammachuusaa qorannoo Abdussamalaamiitiin adda taasisa. Dabalataanis, qorannoowwan lamaan kunneen kan adda isaan taasisu bakka irratti geggeeffaman gargar ta'uusaati.

Qorannoon walfakkii inni biroo bara 2007 Balaayi Shifarraan kan geggeeffame yommuu ta’u matadureen qorannoo kanaa “Dandettii Barreessuu Gabbifachuu keessatti rakkoowwan barattoota kutaa 11 mudan: Mana Barumsa Sadarkaa 2ffaa Qophaa’ina Shaamboorratti.” Kan jedhu yoo ta’u, kaayyoo qorannichi irratti geggeeffame dandeettii barreessuu gabbifachuu keessatti rakkoo barattoota kutaa 11ffaa mudatan addaan baasee qaaccessuu yommuu ta’u, kaayyoon qorannoo kanaa garuu, xiinxala waantota dandeettii barreessuu barattoota afaan Oromoo irratti dhiibbaa fidan: haala manneen barnoota mootummaafi dhuufaa irratti geggeeffame ta’uusaa adda isaan taasisa. Dabalataanis, qorannoowwan kanneen adda kan isaan taasisu manneen barnootaa irratti geggeeffame gargar ta’uusaati.

BOQONNAA SADII

Malleen Qorannichaa

Boqonnaa kana jalatti qabxiileen dhuunfataman Akaakuu qorannichaa, madda ragaalee, meeshaalee funaansa ragaalee, mala iddatteessuu, malleen qaaccessa ragaalee akka armaan gadiiitti dhiyaatan.

3.1. Akaakuu Qorannichaa

Kaayyoon qorannoo kanaa galmaan gahuuf, qorattuun gosa qorannoo makaa(akkamtaafi ammamtaa) fayyadamtee jirti. Sababni malli kun filatameef odeeffannoon walitti qabaman mala lakkoofsaafi ibsaa hiikuun waan barbaachisuufi. Kunis, kan ta'e ragaalee bifa bilchina qabuun funaanamuufi qaaccessuuf barbaadameeti. Kunimmoo mala tokkotti fayyadamuu caalaa rakkicha gadi fageenyaan akka hubatan gargaara. (Creswell, 2009), Akka yaada kanaatti qorannoo tokko keessatti kan xiyyeeffatamuu qabu rakkoo qorannichaan walqabatee ka'e sana bifa sirriin itti hubachuudha malee adda baasnee mala tokko qofa fayyadamuun qorannicha geggeessuu miti. Kanaafuu, qorannoon kun kan adeemsifame qorannoo ibsaafi lakkoofsaan. Sababi qorannoo ibsaafi lakkoofsa akka adeemsifamu ta'eefimmoo Kaayyoon guddaan qorannoo kanaa xiinxala waantota dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromooratti dhiibbaa fidan manneen barnoota qophaa'ina Shaashamanneefi Luusii kutaa 11ffaa qaaccessuudha. Qorannoo kana geggeessuu keessatti odeeffannoo barbaachisaafi gahaa ta'e argachuuf qophii garagaaraa barbaachisaa waan ta'eefidha.

3.2. Madda Ragaalee

Maddi ragaalee karaa lamaan yaadamuun filatameera. Isaanis madda ragaa tokkoffaa odeeffannoo barattootaafi barsiisotaa manneen barnoota qorannoon kun kallattiidhaan irratti adeemsifame. Maddi raga inni lammaffaan odeeffannoo ragaaleen adda addaa sakatta'uun karaa alkallattiin argame.

Qorannoon kun kan adeemsifame manneen barnoota qophaa'ina Godina Arsii Lixaa magaalaa Shaashamanneetti argaman keessaa manneen barnootaa Qophaa'ina Shaashamanneefi qopha'ina

luusii kutaa 11^{ffaa} bara 2008 irratti xiyyeeffata. Kanaafuu, ragaalee qabatamaafi amanamaa argachuuf qorattuun meeshaalee funaansa ragaalee akka armaan gadiitti fayyadamtee jirti.

3.3. Meeshaalee Funaansa Ragaalee

Qorattittiin adeemsa qorannooshee keessatti ragaa qabatamaafi amansiisaa ta'e argachuuf meeshaalee ragaan ittiin funaanaman akka armaan gadiitti fayyadamteerti. Meeshaalee kunis, bargaaффii, afgaaффii, sakatta'a dookumentiis gargaaramteerti. Isaanis akka armaan gadiitti addeeffamaniiru.

3.3.1. Bargaaффii

Kaayyoon qorannoo kanaa waantota dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo irratti dhiibbaa fidan manneen barnoota qophaa'ina Shaashaamnneefi qophaa'ina Luusii kutaa 11^{ffaa} xiinxaluudha. Kana gochuuf, meeshaaleen ragaan ittiin funaaname dhimmicha ittiin addaan bahu keessaa tokko bargaaффiidha. Innis gaaffilee barreeffamaan dhihaateefi odeeffannoo deebistoon ykn odeeffannoo kennuu barbaadame barreeffamaan ibsamaniidha. Dastaan (2013:123) yaada kana akkas jedhee ibsa, “Bargaaффiin maalleen odeeffannoon funaanamu keessaa isa tokkoofi kan qorattoota baay'eedhaan filatamu ta'ee argama” jedha. Sababni meeshaalee ragaan ittiin funaanamuu kun filatameef Dastaan (2013) Yoo ibsu yeroo, humnaafi baasii qusata, eenyummaa odeeffanno kennitootaa waan in ibsineef odeeffannoo sirrii argachuuf mala gaariidha, Odeeffanno kennitoota hundaafuu gaaffii walfakkaatu dhiheessa, bakka bu'aadhaan dalagamuu danda'a, Qorattittiif odeeffanno kennitoota gidduu waliin dubbiin murteessaa miti” jedha. Kanaaf odeeffanno kennitootni bilisa ta'anii yaada kennuu barbaadan ifaaf bilisaan barreeffamaan gaaffilee dhihaateef odeeffaannoo quubsaa kennuu waan qabata kanneen qorattittiin itti fayyadamuu dandeesseerti.

3.3.2. Afgaaффii

Meeshaan inni biroo ragaan ittiin funaanamu afgaaффii dhiyaatuudha. Malli ittiin odeeffannoo sassaabamu kun raga barbaadamu bal'inaan argachuuf faayidaa heedduu qaba. Dastaan (2013:11) yaaduma kana cimsuun yoo ibsu “Odeeffannoo afgaaффiidhaan funaanamu wanti gaarii taasisu qorataan gaaffii isaa sirriitti ifa godhee akka ibsuuf odeeffannoo kennan gafachuu isaatiin” jedha. Yaadni kun kan nu hubachiisu qorataafi odeeffannoo kennitoonni yaada

ifaadhaan akka walii galuu danda'aniif walquunnamtii sirrii ta'e akka gidduu isaaniitti uumamu ragaan qabatamaan odeeffannoo kennitoonni akka kennan taasisuun qorattuun raga qabatamaa ta'e gonfachiifti. Dabalataanis, irra deddeebinee gaafachuun ibsa dabalataa barbaannu odeeffannoo sirriitti argachuuf ni danda'ama. Kanaaf, gaaffileen afaaniin dhiyaateera. Innis afgaaffiin barsiisota qofaaf qophaa'eera. Waantota dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo irratti dhiibbaa fidan manneen barnootaa qophaa'inaa Shaashaamanneefi Luusii kutaa 11ffaa xiinxaltee addaan baasuuf qorattittiin qopheessitee dhiheessiteerti. Kanas, mala akkamtaatiin fayyadamteerti.

3.3.3. Sakatta'a Dookumentii

Adeemsa qorannoo kanaa keessatti meeshaalee ragaan itti funaanamu tokko dokumentii sakatta'atudha. Innis kan xiyyeeffatu kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaa 11ffaa kan bara 2005 ministeera barnootaan kan maxxanfame irratti kan geggeeffameedha. Kitaabni kun dandeettii barreessuu barsiisuu barattootaaf qophaa'an hangam dandeettii barreessuu barattootaa ol guddisuuf mijaawaa akka ta'e, bu'a qabeessa akka ta'e, barattoota kakaasuuf, dorgomsiiisuuf kan barsiisuu keessatti gochaalee dandeettii barreessuutiif qophaa'inni maal akka fakkaatan gargar baastee xiinxaluudha. Kanas, mala akkamtaafi ammamtaatti fayyadamtee jirti. Dabalataanis, qormaanni waggoota afuriif barsiisota garaagarriin qophaa'ee manneen barnoota qorannoon irratti gageeffame keessatti dandeettii barreessuu dandeettii biroo waliinqixa qophaa'uusaa sakatta'uun xiinxaliitee jirti.

3.3.3.1 Qormaata Manneen Barnootaa Keessatti waggoota afuriif kennaman (2005-2008)

Waantota dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo irratti dhiibbaa fidan xiinxaltee addan baasuuf, qorattittiin meeshaalee ragaan ittiin funaanamu keessaa qormaata waggaa afur bara 2005-2008 barsiisonni Afaan Oromoo qopheessan ilaaluun fayyadamteerti. Dhimma kana ilaalchisee, Dastaan (2013:123) "Qormaatni haala walfakkaatuun qophaa'ee amala, dandeettii barattootaa ilaalchisee odeeffannoo barbaanne funaannachuu yoo barbaanne kan itti fayyadamnudha". Yaada kanarraa kan hubatamu, gaaffileen qormaatarratti bahan dandeettii barreessuu barattootaa akka gabbifatan waan taasisuuf odeeffannoo barbaachisu sassaabbachuun akka danda'amu ibsasaa kanaaf qorattittiin dandeettii barreessuufi dandeettiiwwan biraa walqixa barsiisotni qormaata, battalleefi abbaltii keessatti baasuu xiinxaltee madaaluuf waantota

dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromooratti dhiibbaa fidan addaan baafachuuf xiinxalteerti. Akkasumas, ulaagaa keeyyataa, hima guutuu, qubeessuu, sirna tuqaalee, qubguddeessuufi filannoo jechootaa qormaata keessatti bahufi faaydaa qormaata afaaniifi kaayyoo qormaata afaanii of keessatti qabachuusaa addaan baasuun xiinxaluuf.

3.3.3.2. Kitaaba Barataa kutaa 11ffaa sakatta'uu

Qorannoo adeemsisuu keessatti ragaalee kallattiin sakatta'uun qabatama odeeffannoo tokkoo murteessuuf garagaraa. Haalumakaana, kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaa 11ffaa bara 2005 Biiroo Barnoota Oromiyaatiin maxxanfame faca'iisidandeettiwwan afaanii arfaniifi gochaaleen barreessuu shaakalsiisan dhuunfachuusaa qorannoon kun irratti adeemsifamuu fudhachuudhaan kan odeeffannoon walitti qabame. Sababni malli kun filatameef odeeffannoo qulqulluufi amansiisaa ta'e argachuuf meeshaaleen funaansa raga kun gaariidha jedhamee waan amanameefi.

3.4. Mala Iddatteessuu

Madda odeeffannoo filachuuf qorattittiin mala iddattoo fayyadamteerti. Dabalataanis, odeeffannoo gahaafi barbaachisaa ta'e argachuuf qorattittiin barattootafi barsiisota akka madda odeeffannootti fayyadamteerti. Isaanis, mala iddattootiin filatee jirti. Dabalees, manneen barumsaa Oromiyaa keessatti argaman wantoota dandeetti barreessuu barattoota Afaan Oromoo irratti waantonniisababa ta'an akka mul'atu qorannoowwan kanaan dura geggeessan ragaa bahu. Haata'umalee, qorattittiin manneen barnoota Godina Arsii Lixaa magaalaa Shaashamannee keessa jiran hunda waliin gahuun qorachuun gaarii ta'a ture. Haata'umalee, baasii guddaafi yeroo baay'ee bal'aa waan fudhatuuf manneen barnootaa lamarratti (kan mootummaafi kan dhuunfaa) qofa irratti xiyyeeffachuun, xiinxala wantota dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo irratti sababa ta'an mana barumsaa qophaa'ina Shaashamanneefi qophaa'ina Luusii kutaa 11ffaa irratti bu'uura godhattee jirti. Kanas, mala iddatteessuu isa kamitti akka fayyadamteefi sababa maaliif akka gargaramte armaan gaditti dhihaateera.

3.4.1. Iddattoo Mana Barumsaa fi kutaa

Magaalaa Shaashamannee keessaatti manneen barnoota mootummaafi dhuunfaa heeddutu jira. Isaan kaanneen keessaa manneen barnoota sadarkaa 2ffaa (9-10) kan mootummaa lamaafi, manneen barnootaa kan dhuunfaa ja'a walumaagalatti sadeet, manneen barnoota qophaa'inaa(11-12) kan mootummaa lama, kan dhuunfaa sadi walumaagalatti, manneen barnoota qophaa'inaa shan qofatu magaalaa kana keessatti argamu. Malli manneen barnootaa itti filatames mala iddattoo miti carraa keessaa iddatteessuu akkayyoodha. Nunan (1992). yommuu ibsu, "Qorataan tokko beekumsa dhimmicha irratti qabu irraa ka'ee kanneen odeeffannoo irraa argachuu danda'u murteessuu ilaallata" jedha. Sababni qorattuun mannen barnoota qophaa'ina Shaashamanee filadheef mannii barumsaa kun buleeyyii waan ta'eefi barattoota aanaa garaagararraa dhufanis, waan keessummeessuuf, sababni mana barumsa Luusii filatteef immoo manneen barnootadhuunfaa keessaa buleeyyii waan ta'eefi barattoota hedduu of keessatti waan keessummeessaniif kanarraa kan ka'e manni barumsaa kunis barattootaanillee filatamoo waan ta'eefidha. Dhimma kanarraa ka'uun qorattuun ragaa quubsaa argachuu danda'a jettee waan yaaddeef. Kutaan qorannoon irratti adeemsifamu kun kutaa 11^{ffaa} dha. Sababni qorattuun kutaa kana filatteef, barattoonni kutaa tokkorraa (gadaanaarraa) kaasanii hanga qophaa'inaatti shaakala dandeettii barreessuu karaa adda addaan taasisaa turaniiru. Haata'umalee, waantonni dandeettii barreessuu barattoota afaan Oromoo irratti sababa ta'an mannee barnootaa kanneen keessatti kutaa 11ffaa ni mul'atu. Barattoonni sadarkaa qophaa'inaatti waantota dandeettii barreessuu irratti sababa ta'an bilisa ta'anii sadarkaa biraatti ce'uutu isaan irra ture. Kanaaf, qoraattiittiin wantoonni dandeetti barreessuurratti sababa ta'ankun maal irraa akka madde addaan baastee sakatta'uun xiinxaluuf.

3.4.2. Iddattoo Barattootaa

Barattoonni manneen barnoota qophaa'ina Shaashamanneefi qophaa'ina Luusii kutaa 11ffaa baratan warreen iddattoo fudhataman keessaa tokkodha. Mala iddatteessuu carraa (probability sampling method) keessaa mala carraa tasaatti fayyadamuudhaan adeemsa qorannoo kanaa gara fuulduraatti barattoota akka iddattootti qooda fudhatan addaan baasuuf dursa baay'ina waliigala isaanii adda bahee kaa'amuun baay'ina barattootaa akka iddattootti qooda fudhatan addaan baasuuf dursa baay'ina barattootaa akka iddattootti filatamteerti. Yaaduma kana cimsuun Dastaa

(2002:103) yoo ibsu, “Malli carraa tasaa hirmaattota hunda carraa isaan qaban walqixceedha”.Jedha. Barattoonni mana barumsa mootummaa kutaa 11ffaa keessa barataaran, dhiira 320 dubara 95 waligalan baay’ina isaanii 415yoo ta’an, Isaanis,daree 11 keessatti bittinnaa’anii barataa jiru.Akkasumas, barattoota mana barumsa dhuunfaa kutaa 11^{ffaa} keessa barataaran, dhiira 70 dubara 34 waliigalan baay’ina isaanii 104yoo ta’an, Isaanis, daree 7 keessatti taa’anii barachaa jiru.Walumaagalatti manneen barnoota mootummaafi dhuunfaa dhi 390 dubara 129 ida’mnisaanii 519 ta’u. Ragaan barattootaa kun erga argamee booda adeemsa iddatteessuu armaan olii filatameen fayyadamuudhaan baay’inni barattootaa akka iddattootti filachuun danda’amee jira.Akka waliigalaatti, mana barumsaa mootummaa kutaa 11^{ffaa} baratan keessaa 40 akka iddattootti filatamanii jiru.Sababannii barattoota 40 filateef barattoota hafan bakka naaf bu’u jettee waan yaaddeef. Akkasumas, akka waliigalaatti mana barumsa dhuunfaa kutaa 11^{ffaa} baratan keessaa 40 akka iddattootti fudhatamaniiru.Sababniisaa barattoota Afaan Oromoo mana barumsa kana keessatti baratan bakka naaf bu’u jeettee waan yaaddeef.Filannoon kunis, qulqullina isaa eeguuf kan fudhatamedha. Berg(2001) akka ibsetti, “ Mala kamiinuu haa filatamu bakka bu’aa kanneen qorannichi ilaallatuuf ta’uu qabu, bakka bu’aa ta’uuf ammo iddattoon filatame tokko %33 ta’uu qaba.”jedha. Barattoota 80 keessaa dhiira 51 yommuu ta’u dubara 29dha. Mala lootarii fayyadamuudhaanbarattoota mana barumsa mootummaa daree tokko keessaa barattoota 4filatamaniiru.Akkasumas,mana barumsa dhuunfaa daree tokko keessaa barattoota 6 filatamaniiru. Qorattitiin gaaffii dhiyessite naaf deebisu jettee kan itti amantuuf.Akkasumas, ulaagaa barreeffama gaarii guutanii barachuu isaanii addaan baasuuf, qormaata waggaa afurii, barsiisonni qopheessan filachuun barbaachisaadha.

3.4.3. Iddattoo Barsiisotaa

Qorannoo kana geggeessuuf akka madda ragaatti kan fudhataman barsiisota Afaan Oromoo kutaa 11^{ffaa} barsiisanidha. Tooftaan barsiisonni kun itti fudhatamanis iddatteessoo miti carraadha keessaa mala akkaayyootti gargaameera. Yaada kana Berg(2001) akkanatti ibsa;iddatteessuun kun qorataan tokko beekumsa dhimichaarratti qaburraa ka’ee kanneen odeeffannoo irraa argachuu danda’u murteessuu ilaallata, akkayyoo kan jedhameefis “akka kaayyoo qorannichaatti deebistoota filachuu waan taa’eef” jechuun ibsa. Kanaaf, dhimma qorannoo ishee ilaalchistee qorattitiin odeeffannoo barbaachisu nan argadha jettee waan amanteef barsiisonni gosa barnoota Afaan Oromoo irratti yeroo ammaa barsiisaa jiran aantee waan qabaniif barsiisota Afaan

Oromoo mana barumsa qophaa'ina Shaashamannee tokko kan mana barumsaa qophaa'ina Luusii tokko waan ta'aniif, walumaagalatti barsiisonni Afaan Oromoo kutaa 1^{lffaa} lama qofa waan ta'aniif akkuma jirutti fudhatameera.

3.5. Malleen Qaaccessa ragaalee

Ragaaleen meeshaalee odeeffannoo adda addaa ittiin walitti qabaman duraaf duubaan boqonnoo afur keessatti dhihatan. Haaluma kanaan, malli raga qaaccessuufi hiiku odeeffannoo mata duree qorannoo kanaarratti argame ittiin adeemsifamee mala ammamtaafi akkamtaati. Malli ammamtaa odeeffannoo argame sana lakkoofsaan eeruu yookiin haala ittiin ibsamuu danda'u dhiheessuudha. Kunis, gabateen dhibbeentaadhaan kaa'uun xiinxaluun kan geggeeffamu yommuu ta'u malli akkamtaa immoo odeeffannoo argame sana jechootaan ibsuudha. Kunis, kanneen jechaan taa'an xiinxaluun waantota dandeettii barreessuu barattoota afaan Oromoo irratti sababa ta'an meeshaalee raga garaagaraatiin funaanamee akka adeemsa siirrii ta'utti waliin walbira qabaa xiinxaluun jechaan kan ibsi itti kennameedha. Sababni malli kun filatameef, odeeffannoo qorannoo kanaa tooftaa kana lamaaniin(mala makaa) yoo hiikame caalaatti ifaafi qabatamaa ta'a jedhamee waan amanamuufidha. Haaluma kanarratti hundaa'uun qorattuun malleen kanneenitti dhimma baatee jirti. Isaan kunniin boqonnaa afur keessatti eeramu.

BOQONNAA AFUR

Xiinxalaafi Ibsa Ragaalee

Kaayyoon qorannoo kanaa waantota dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo kutaa 11ffaa irratti sababa ta'an manneen barnootaa qophaa'ina Luusiifi Qophaa'ina shaashamannee qaaceffamee ibsa barbaachisu waliin boqonnaa kana jalatti dhihaatee jira. Odeeffannoon sassaabamee qaaceffamee ibsa waliin dhihaate kunis, madda ragaa tokkoffaafi lammaffaa fayyadamuun kan argameedha. Qorattuuf madda ragaa tokkoffaa ta'uun odeeffannoo kan kennan barattootaafi barsiitota manneen barnoota qophaa'ina Luusiifi Qophaa'ina Shaashamanneeti. Maddi ragaa lammaffaan kitaaba Afaan Oromoo kutaa 11ffaa Biirtoon Barnoota Oromiyaa qopheesseefi qormaata waggaa afuribara 2005-2008 kan semistaera 1ffaafi 2ffaa manneen barnootaa kana keessatti kennamaa turan.

4.1. Ibsa Ragaa Odeeffannoo Kennitootaa

Kan odeeffannoo kennan barattootni Afaan Oromoo kutaa 11ffaa mana barumsa dhuunfnfaa dhiira 23fi Dubara 17, waliigalatti barattoota 40. barattoonnii Afaan Oromoo kutaa 11ffaa mana barumsa mootummaa dhiira 28 dubara 12, walumaagagtti barattoota 40. Barattoonni ragaan irraa walitti qabame kunniinis, umuriin waggaa 16-19ti. Haaluma walfakkaatuun, barsiisota Afaan Oromoo kutaa 11ffaa barsiisaa lamarraa odeeffannoon argame jira. Barsiisonni kunniini, dhiira 1fi dubara 1 dha. Isaanis, tajaajila barsiisummaan qaban waggaa 10fi 14dha.

4.2. Xiinxalaafi Ibsa Ragaalee Madda Garaa garaa Irraa Argaman

4.2.1 Xiinxala Qorata Barruu Barattootaa (Bargaaffii barattootaa)

As jalatti ragaaleen meeshaa funaansaa odeeffannoo adda addaa fayyadamuun walitti funaanaman bifa qindaa'aa ta'een duraa duubaan dhihaatanii jiru.

Gabatee 4.2.1.1. Qaaccessaa akaakuu Barumsaa Barattoonni Baratanii

Safartuu							
Gaafilee	M/b	A		B		I	
		Lakk	%	Lakk	%	Lakk	%
Akaakuun barumsa kee(Streaming maali?)	Dhu	12	30	28	70	40	100
	Mo	23	57.5	17	42.5	40	100

Hub. A=Saayinsii haaraasa B=Saayinsii uumamaa I=Idaama

Gabatee.4.2.1.1 armaan oliiraa wanni hubannu m/b/dhu ,barattoota 40odeeffannoo kennan keessaa 12(%30) Saayisi hawaasaa ta'uu isaaniiti 28(%70) immoo saayinsii uumamaa ta'uusaanii nu hubachiisa m/b/ mo barttoonni 23(%57.5) saayinsii.hawaasaa,17(%47.5) saayinsii uumamaa ta'uusaanii ni hubatama.

Gabatsee 4.2.1.2. Qaaccessa Dandeettiiwwan Arfan keessaa kan ulfaatu

Safartuu										
Gaffii	M/B	A		B		C		D		I
Dandeettiiwwan arfan keessaa barattootatti guddisee kan ulfaatu		Lakk	%	Lakk	%	Lakk	%	Lakk	%	Lakk
	DHU	1	2.5	2	5	—	—	37	92.5	40
	MO	—	—	1	2.5	2	5	37	92.5	40

Hub. A=Dhaggeeffachuu B.Dubbachuu C=Dubbisuu D=Barreessuu I=Idalama

Gabatee 4.2.1.2 gaaffii 2ffaa irratti akka arginu barattoonni dandeettiiwwan arfan keessaa kan nutti ulfataa jedhan barataan 1(%2.5)dandeettin dhaggeeffachuu guddisee nattii ulfaata jedhee jira.Barattoonni 2(%5)dandeetti dubbachuu nutti ulfaata jedhanii jiru. Barattoonii 37(%92.5)

dandeettii barreessuu guddisee nutti ulfaata jedhaniiru. Dsandeetti dubbisuu barataan filate hin jiru. Walumaagalatti ragaa Kanarraa wannii hubannu irraa caalaan barattoonni mana barumsa dhuunfaa dandeettiiwwan arfan keessaa guddisee kan itti ulfaatu dandeettii barreessuu ta'uusaa nutti mulisa. Gabatee 4.2.1.2 gaaffii 2ffaa irratti akka arginutti barattoonni mana barumsa qophaa'inna Shaashamannee keessaa dandeettiiwwan arfan keessaa kan nutti ulfaata jedhan dandeetti dhaggeeffachu hundiisaanii nutti ulfaata jedhanii jiru. Barataan 1(%2.5), dandeettii dubbachuutu nutti ulfaata jedhamii jiru. Dandeettiin dubbisuu nutti ulfaata kan jedha barattoota 2(%5), barattoonii 37(%92.5), dandeettiin barreessuu guddisee nutti ulfaata jedhanii jiru.

Walumaagalatti barattoota mana barumsa qophaa'ina luusiifi qophaa'ina Shaashamannee gidduu harkii caalaan (%92.5) dandeettiin barreesuu akka isaanittiulfaatu ragaan gabatee armaan olii nutti mul'isa. Dhimmi dandeettii barreesuu waan ulfaataafi walxaxa ta'eef rakkoo xiinsamuu. rakkooxiinqooqaafi rakkoo hubannoo waan qabuuf, barattoonnii manneen baranoota qophaa'ina luusiifi Shaashamannee dandeettii kana gonfachuuf xiyyeeffannoo kennaa akka hin jirre ta'uusaa hubachuu nidanda'ama.

Gabatee 4.2.1.3 Qaaccessa dandeettiiwwan afaanii odeeffannoo kennuuf barattoonni filatama

Safartuu							
Gaaffii	M/B	A		B		I	
Dandeettiiwwan armaan gadii keessaa kamitti fayyadamuu filatta?		Laakk	%	Laakk	%	Laakk	%
	DHU	29	72.5	11	27.5	40	100
	MO	27	65.5	13	32.5	40	100

Hub. A.dubbachuu B.barreesuu I.ida'ama

Akkuma gabatee 4.2.1.3 irratti argamu mana barumsa qophaa'ina dhuunfaa dandeettiiwwan afaanii odeeffannoo kennuuf kanitti gargaaraman keessaa barattoonni 29(%65.5),dubbachuun odeeffannoo kennuu filatu. Barattoonii 11 (%27.5),barreeffamaa odeeffannoo kennuu filtu.Haaluma walfakkaatuun gabatee 4.2.1.3 keessatti mana barumsa mootummaa keessatti barattoonnii 27(%65.5), dubbachuun odeeffannoo kennuu filatu, barattoonnii 13(%32.5), barreeffamaan odeeffannoo dabarsuuf filatu.Walumaagalatti barattoonni irra caalaan manneen barnoota qophaa'ina dhuunfaafi qophaa'ina mootummaa dandeettiiwwan odeeffannoo itti kennan keessaa kan filatan dandeettii dubbachuudha. Yaada kanarraa kan hubannu banattoonni m/b lamaanuu yaada isaanii ibsachuuf barreessuun akka itti ulfaatufi cimu nutti agarsiisa.Yaaduma kanaan walqabatee barreessuun adeemsa walxaxaa ta'uusaa beekuufi, dubbachuufi barreessuu walbira qabuudhaan Bayrne (1988) akkana jechuun ibsiti.Dubbachuun yemmuu yaada keenya dabarfannu dubbataafi dhaggeeffata wal quunnamee yaada waljijjira.Yemmuu barreeffamaa garuu, dubbisaan hin jiru, yaada waljijjiiruu hin danda'an. Dubbachuun yaada ibsachuun meeshaa safartuu (sagalee saffisa, olkaasuufi gadibuusuu sagalee) ,hiika yaada dubbatamuu kan gargaaruufi kan biroo immoo harka sochoosuun dubbachuu fuula, ija ,qaama sochoosuun ibsachuun yaadasaanii dabarfatu . Barreeffama keessatti garuu, meeshaaleen hiikaaf gargaaramu qubguddeessa, sarara xiqqaafi dheeraa, sirna tuqaalee,hima ergaa sirrii baatufi k.k.f irratti xiyyeeffachuu barbaachisa. Kanaaf, barreeffamaan yaada ifa ta'e barreessuuf yaadota armaan oliitti ka'an hubachuu dhabuun dandeettii barreessuu barattootarratti sababa akka ta'ee nu hubachusa

Gabatee4.2.1.4. Qaaccessa Barattoonni Yaada Isaanii Barreeffamaan Yemmuu Ibsatan

Safartuu							
Gaaffi	M/B	A		B		I	
Yemmuu Yaada kee barreeffamaan ibsitu		Lakk	%	Lakk	%	Lakk	%
	DHU	8	20	32	80	40	100
	MO	5	12.5	35	87.5	40	100

Hub= A=sitti salphata B=sitti Cima I=ida'ama

Gabatee4.2.1.4. Barattoonni mana barumsa dhuunfaa yemmuu yaada isaanii barreeffamaan ibsatan itti salphatu 8(%20,) yemmuu ta'an barattoonni 32(%80), yaada isaanii barreeffamaan ibsachuun kan itti cimu ta'uusaati. Haaluma walfakkaatuun barattoonni mana barumsa mootummaa yemmuu yaadasaanii barreeffamaan ibsatan kan itti salphatu 5(%12.5), yemmuu ta'an barattoonnii 35(%87.5) yaadasaanii barreeffamaan ibsachuun kan itti cimudha. Gabatee armaan oliirraa kan hubannu,manneen barnoota qophaa'inaa luusiifi qophaa'ina Shaashamannee keessatti barattoonni baratan, harkii caalaan barreeffamaan yaada isaanii ibsachuu akka hin dandeenye sababonni adda addaa dhiibbaa akka isaan irratti fidan nutti mul'isa Gaaffiima kana jalatti sababa isaanitti cimeef barreeffamaan yemmuu ibsan,dandeettii barreessuu hawaasa ykn maatii biratti osoo hin baratin mana barumsaa seennee baranne,mana barumsaa yemmaa seennu, kutaa 1 hange kutaa 8 xiyyeeffannoon gama barsiisotaan itti kennamee hin baranne,hanga ammaas, dandeettiiwwan afaanii kan biroo waliin walqixa hin barannu,barreessuun seeraafi akaataa itti barreessan qaba. Ammas, rakkoon kun sadarkaa kanatti barsisotarraa ni mul'ata jedhanii jiru. Dabalatanis,dhimma kanaan walqabatee afgaaffii barsiisotaaf dhihaate keessaa gaaffii 1ffaa dandeettiiwwan afaanii arfan keessaa dandeettiin barreessuu ulfaataa ykn xaxamaadha maaliif? Kan jedhu ture;barsiiftuun mana barumsa mootummaa sababoota dandeettii barreessu akka hin gonfanne isaan taasiisan yemmuu ibsitu, dandeettii kana namni hundinuu ni sodata; sababnisaa dandeettii kana gonfachuuf seera mataa isaa qaba. Seera kana hojiirra oolchuuf xiyyeeffannoo guddaa barbaadafi shaakala walirraa hin cinne barbaada. Isaan kanneen hojirra oolchuuf kaka'umsaa ,shaakaluufik.k.f barbaachisa. Barsiisaan mana barumsa dhuunfaa yaada barsiiftuu kanaa yemmuu cimsu, dandeettiin barreessuun hojii sammuu waan ta'eef xiyyeeffannoo barbaada; nuti barsiisonni hojiirra oolchinee hin barsiifnu, dandeettiiwwan kaawwan irratti xiyyeeffana jedhee jira .

Walumaagalatti, yaada barattoonnis ta'e barsiisonni kennan irraa kan hubannu, dandeettiin barreessuu cimaa fi walxaxaa ta'uusaa nu hubachiisa. Hayyuun Byrnee (1988) rakkoowwan hubannoo jalatti yemmuu ibsitu, barreessuun dandeettii afaanii keessaa kan bal'inaan itti hin fayyadamnedha. Ganamaa kaasee hanga galgalaatti dhimma baay'ee itti bahuu hin dandeenyu, ni xiqqaata.Sababnisaa haalarratti waan hundoofanuuf,barreessuun yeroo jalqabamu qalamaa fi waraqaa wal simsiisuu, yeroo tokko tokko immoo wanti barreessuuf barbaanne akka feenetti nuuf burquu dhiisuu danda'a.

Gabatee4.2.1.5 Xiyyeeffannoo Barattoonni keeyyata Afaan Oromootiin yemmoo barreessan.Godhan

Safartuu							
Gaaffii	M/B	A		B		I	
Keeyyata Afaan Oromootiin yemmoo barreessitu rakkoolee qabdaa?		Lakk	%	Lakk	%	Lakk	%
	DHU	39	97.5	1	2.5	40	100
	MO	40	100	–	–	40	100

Hub. A=Eeyyan B=Lakki I=Ida'ama

Akka gabatee 4.2.1.5 irratti manni barumsa dhuufaa haala dandeetti barreessuu barattoota gabbisuu keessatti, keeyyata Afaan Oromootiin yemmuu barreessan rakkoo kan qaban baay'inni isaanii 39(%97.5),yemmuu ta'an,keeyyata Afaan Oromootiin yemmuu barreessinu rakkoo hin qabu; kan jedhe barataa 1(%2.5,) qofa ta'uusaa ragaan nutti mul'isa. Haaluma walfakkaatuun barattoonni mana barumsa mootummaa Afaan Oromootiin yemmuu keeyyata barreessan rakkoo kan qaban; baay'inni isaanii 40(%100), rakkoo hin qabnu kan jedhan hin jiran. Walumaagalatti barattoonni manneen barnoota qophaa'ina dhuunfaafi qophaa'ina mootummaa Afaan Oromootiin keeyyata yemmuu barreessan rakkoo akka qaban ragaan gabateearmaan olii nutti agarsiisa.

Yaada kanaan walqabatee afgaaffii barsiisotaa keessatti gaaffii 8ffaa barsiiftuun mana barumsa mootummaa yoo ibsitu, barattoonni keenyaa rakkoolee hammana hin jedhamne qaban. Fkn. Hima gaarii ijaaruu,seerluga afaanichaa eeguu,yaada maddisiisuu walqabatinsa yaada eeguu,sirna tuqaalee iddoo barbaachisaa ta'etti fayyadamuufi k.k.f fa'idha Dabalataniis,barsiisaan mana barumsa dhuunfaa, barattoonni mana barumsa kanaa kan barreessanii dubbisaniifi barreeffamni isaanii tokkoomiti. Kanaafuu,akka dubbatanitti hin barreessan; rakkoo qubeessuu irraa kaasee hanga keeyyataafi barruu guutuu barreessuu baay'ee isaan hafa jechuun deebii kennee jira.

Walumaagalatti, deebii afgaaffii bariisotaa irraa kanhubannu, barattoonni mana barumsa dhuunfaafi mootummaa shaakala keeyyata barreessuu gabbifachuu keessatti jecha

qubeessuu/jecha filachuu irraa kaasee hanga walqabatiinsa yaadaa eeguu dandeettii barreessuu barattootaa irratti waantota sababa ta'an heddu akka qabaataaiif, dandeettii barreessuu keeyyataa akka hin gabbifanneefi barreeffama gahumsa qabu akka hin barreessine isaantaasisa.

Gabatee 4.2.1.6.A. Qaaccessa Dandeettii barreessuu Barattoota Afaan Oromoo Kan mana Barumsa Dhuunfaa

Baa y'in a bara taa	Dandeetti keeyyata barreessuu keessatti rakkoolee barattootarratti mul'atan	Safartuu																	
		1ffaa		2ffaa		3ffaa		4ffaa		5ffaa		6ffaa		7ffaa		8ffaa		I	
		Lak k	%	Lakk	%	Lakk	%	Lakk	%	Lak k	%	Lakk	%	Lakk	%	Lakk	%	La kk	%
	Jecha filachuu	1	2.5	6	15	7	17.5	6	15	5	12.5	6	15	4	10	4	10	40	100
	Serluga afaanichaaeeguu	5	12.5	11	27.5	7	17.5	8	20	5	12.5	1	2.5	1	2.5	2	5	40	100
	Hima gaarii ijaaruu	3	7.5	2	5	5	12.5	7	17.5	10	10	6	15	9	22.5	4	10	40	100
	Yaada maddisiisuu	1	2.5	2	5	3	7.5	7	12.5	15	15	9	22.5	5	12.5	8	22.5	40	100
	Walqabatiinsa yaadaa eeguu	1	2.5	3	7.5	6	15	5	10	9	22.5	9	22.5	6	15	2	5	40	100
	Seeraan sirna tuqaaletti fayyadamuu	11	27.5	6	15	6	15	3	7.5	5	12.5	3	7.5	5	12.5	1	2.5	40	100
	Qubeessu (Spelling)	19	47.5	8	20	2	5	1	2.5	2	5	3	7.5	4	10	1	2.5	40	100
	Qubguddeessa bakka barbaa chisa ta'etti fayyadamu	1	2.5	2	5	5	10	7	17.5	2	5	2	5	6	15	15	37.5	40	100

Hub. Lakkoofsi 1,2,3, ...8 jiran sadarkaa rakkoo mul'isu

Barattoonni Afaan Oromoo mana barumsa dhuunfaa yemmuu keeyyata barreessan barreeffama isaanii keessatti rakkooleen akkamii akka mul'ataniifi barattoonni waantota dandeettii barreesuurratti sababa ta'an gabateerratti sadarkaan safartuu nutti mul'isa. Haaluma kanaan barattan 1(%2.5), Sadarkaa,1ffaa irratti jecha filachuu rakkoo akka qaban gabateen armaan olii nu hubachiisa. Barattoonni 6 (%15), Sad 2ffaafi 4ffaa,6ffaa barattoonni 7(% 17.5), Sadarkaa 3ffaa, barattoonni 5 (%12.5), sadarkaa 5ffaa, barattoonni 4 (%10) sadarkaa 7ffaa fi 8ffaa irratti keeyyata Afaan Oromootiin yemmuu barreessan wantoota dandeettii barattootaarratti sababa ta'an keessa tokko jecha filachuu ta'uusaa nu hubachiisa. Gabatee armaan olirratti kan hubaanu barattoonni mana barumsa kanaa keeyyata barreessuu keessatti jecha filachuun sadarkaan isaa wal haacaalumalee, rakkoo akka qaban nutti mul'isa.

Gaaffii 8ffaa fi 9ffaa barsiisaan mana barumsa dhuunfaa sadarkaa 1ffaa irraa kaa'uun sababa tokkoffaa irratti sadarkeesseef, yemmuu ibsitu, barattoonni mana barumsa kanaa abbaltii kennee yemmuu ilaalu, filannoo jechootaarratti rakkoo qabu jedhee jira.

Wantoota dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoorratti sababa ta'an kan biroo seerluga afaanichaa eeggu dhabuudha. Haaluma kanaan barattoonni 5 (%12.5), sadarkaa 1ffaafi 5ffaa barattoonni 1((%27.5) sadarkaa 2ffaa, barattoonni 7 (%17.5), sadarkaa 3ffaa, barattoonni 8 (%20), sadarkaa 4ffaa, baratan 1 (%2.5), sadarkaa 6ffaafi 7ffaa fi barattoonni 2 (%5), sadarkaa 8ffaa yemmuu Afaan Oromootiin Keeyyata barreessan seerluga afaanichaa eeganii barreessuurratti hanqina cimaa akka qaban nutii mul'isa.

Afgaaffii barsiisaaf dhihaate dhimma kanaan walqabatee odeeffannoo dabalataa qaaccessuun danda'amee jira.Haaluma kanaan barsiisaan mana barumsa dhuunfaa hojii manafi abbaltii barreeffamaan yemmuu kennu seerluga afaanicha sirritti fayyadamuun baay'ee isaan hafa jedhee jira kanaaf sadarkaa 3ffaa irra kaa'e jedha.

Dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo keeyyata Afaan Oromootiin barreessuu keessatti waantota sababa ta'an kan biroo hima gaarii ijaaruudha. Haaluma kannan barattoonni 3(%7.5), sadarkaa 1ffaa, barattoonni 2(%5), sadarkaa 2ffaa barattoonni 5 (%12.5), sadarkaa 3ffaa barattoonni 7 (% 17.5) sadarkaa 4ffaa, barattoonni 4 (%10), sadarkaa 5ffaa fi sadarkaa 8ffaa, barattooni 6 (%15), sadarkaa 6ffaa barattioonni 9(%22.5) sadarkaa 7ffaa irratti kaa'uun keeyyata

Afaan Oromootiin barreessuu keessatti sadarkaan wal haacaalu malee rakkoo akka qaban ragaan gabateerraa nuti agarsisa.

Afgaaffii barsiisaa gaaffii 8ffaa fi 9ffaa dhimma kanaan walqabatee odeeffannoo dabalataa qaaccessuun danda'amee jira. Haaluma kanaan barsiisaan mana barumsa dhuunfaa sadarkaa 5ffaa irra kaa'uun wantoota dandeetti barreessuu barattootarratti sababa ta'an keessaa tokko hima gaarii ijaaruu dhabuu barattootati. Yemmuudaree keessatti barsiisuu barattoota kaasee bornoqii kenneefi gabatee gurracharratti hima tokko barreessaa yommuu jedhu, barattoonnii irra caalaan isaanni akka dubbattoota afaanii hima gaarii ergaa seerluga afaanichaa eeguufi fudhatama qabu ijaaruunbaay'ee rakkatu jedhee jira.

Dandeettii barreessuu barattootaarratti yemmuu keeyyata Afaan Oromootiin barreessan waantota sababa ta'an kan biroo, yaada haala gaariin maddisiisuu dhabuudha. Haaluma kanaan barataan 1 (%2.5), sadarkaa 1ffaa, barattoonni 2 (%5), sadarkaa 2ffaa, barattoonni 3 (% 7.5) sadarkaa 3ffaa barattoonni 5 (% 12.5) sadarkaa 4ffaa fi sadarkaa 7 ffaa barattoonni 6(%15) sadarkaa 5ffaa barattoonni 9 (% 22.5), sadarkaa 6ffaa fi sadarkaa 8ffaa yaada isaanii maddisiisuu akka rakkatan nutti mul'isa. Dhimma yaada maddisiisuu ilaalchisee odeeffannoo dabalataa argachuuf, barsiisaa Afaan Oromoo mana barumsa kanaa afgaaffii gaafatamee ture; haaluma gaafatameen sadarkaa 4ffaa irra kaa'uun sababasaa ibsee jira. Barattoonni daree keessatti mata duree keenameefi mataduree ofuma isaaniitii filatanii keeyyata barreessaa yommuu jedhaman, irra caalaan barataa daqiiqaa keename keessatti osoo hin barreessin yeroon kennameef xumurama. Kanarraa kan hubannu barattoonni waa barreessuuf yaada maddisiisuurratti rakkoo akka qabaniifi yaada akka maddisiisan barsiisarraa gaheen guddaan akka eeggamu hubadhe jedhee jira.

Walumaagalattii ragaa barattoonni guutaniifi yaada barsiisaan kennerraakan hubannu barattoonni keeyyata Afaan Oromootiin yemmuu barreessan wantoota dandeettii barreessuusaanii irratti sababa ta'e keessaa tokko yaada maddisiisuu dhabuu isaa nutti mul'sa.

Dandeettii barreessuu barattootaa irratti keeyyata yommuu Afaan Oromootiin barreessan waantota sababa ta'an kan biroon walqabatiinsa yaadaa eeguu dhabuudha. Barreeffamni walqabatiinsa yaadaa eege tokko, haalli duraa duuba himootaa, haalli duraa duuba yaada himootaa fi keeyyatotaa waliiraa rarra'uun, yaada gabbisanii kan dhiyeessan yoo ta'edha. Haata'u malee, 1 (%2.5), sadarkaa 1ffaa, barattoonni 3(%7.5), sadarkaa 2ffaa, barattoonni 6 (

%15), sadarkaa 3ffaa fi 7ffaa barattoonni 4 (%10) sadarkaa 6ffaa barattoonni 2 (%5), sadarkaa 8ffaa irratti rakkoo walqabatiinsa yaadaa qaban walduuraa duubaan haata'u malee baraattoonni Afaan Orommootiin keeyyata barreessuu keessatti hundi isaanii sadarkaan kaa'an walhaacaalumalee, dandeettii barreessuu saanii irratti wantoota sababa ta'an keessaa tokko waqabatiinsa yaadaa eeguudhabuu isaaniti. Akka hayyuun Broadmanfi frynberg (2008) ibsanitti keeyyanni tokko akkaataa dubbistoonni yaadasaanii hubachuu danda'aniin qindaa'uu /walqabachuu/qaba. Kunis, yaadonni keeyyata keessatti dhihaatan walta'insa / walqabatiinsa qabachuun keeyyata tokkoo kan beekamu, himoonni garagartuun hima ijoo keeyyata tokkoo yoo ibsaniidha jedhu.

Dandeettii barreessuu barattoota A/O mana barumsa dhuunfaa irratti waantota sababa ta'an keessaa kan biroo seeraan sirna tuqaaleetti fayyadamuudhabuudha. Barreeffama tokko keessatti sirna tuqaalee iddoo barbaachisaa ta'etti fayyadamuun dubbistoonni ergaa barreeffamicha akka hubatan tumsa guddaa qaba. Haata'u malee, barattoonni 11(%27.5), sadarkaa 1ffaa, barattoonni 6 (%15), sad 2ffaa fi sad 3ffaa, barattoonni 3 (%7.5) sadarkaa 4ffaa fi sadarkaa 6ffaa, barattoonni 5 (%12.5) sadarkaa 5 ffaa fi sadarkaa 7ffaa fi barataan 1 (% 2.5) sadarkaa 8 ffaa irra kaa'uun barattoonni mana barumsa kanaa Afaan Oromootiin keeyyata yemmuu barreessan sirna tuqaaletti seeraan fayyadamau irratti tokkoon tokkoo isaanii rakkoo akka qaban sadarkeessanii akka kaa'an gabateen nu hubachiisa. Afgaaffi gaaffilee 8ffaa fi 9ffaa dhihaate dhimmaa kanaan walqabatee odeeffannoo dabalataa qaaccessuun danda'amee jira.Barsiisaan mana barumsa dhuunfaa sad.2ffaa irra kaa'uun, sababa isaa yemmuuibs, keeyyaata tokko akka barreessan godhee, yemmuu sirreessu barreeffamni isaanii naaf hin galu.Kanarra kan hubadhu sirna tuqaalee keessaa tuqaa malee isaan kaawwaan iddoo barbaachisa ta'etti waan hin fayyadamneef jedheera.

Dandeettii barreessuu barattoota mana barumsa dhuunfaa Afaan Oromootiin keeyyata yemmuu barreessan waantota sababa ta'ankan birooseeraan jechoota qubeessuu dhabuudha. Haata'u malee, harkii caalaan barattota 19 (%47.5), sadarkaa 1ffaa, barattoonni 8 (%20), sadarkaa 2ffaa, barattoonni 2 (%5), sadarkaa 3ffaa fi 5ffaa, barataan 1 (%2.5), sadarkaa 4ffaa fi 8ffaa baraattoonni 3 (% 7.5), sadarka 6ffaa fi barattoonni 4(%10,)sadarkaa 7ffaa irratti keeyyata yemmuu barreessinu waantota dandeetti barreessuurratti sababa ta'an, jecha seeraan/sirriitti qubeessuu darbee darbee akka isaan rakkisu, gabatee 4.2.1.6.A. irraa hubachuun ni danda'ama.

Afgaaffii gaaffiilee 8^{ffaa} fi 9^{ffaaa} barsiisotaaf dhiyaate, sadarkaa 5 irra kaa'uun, barattoonni harkii caalaan yemmuu keeyyata Afaan Oromootiin barreessan, dandeettii barreessuu isaaniirratti waantota sababa kan ta'an keessaa tokko, jechoota sirriitti qubeessuu dhabuu isaaniiti. Walumaagalatti ragaa gabateerraa mul'atuufi yaada barsiisaarraa kan hubannuu, sadarkaan isaa walhaa caaluu malee, keeyyata barreessuu keessatti, barattoonni mana barumsaa kanaa, jecha sirriitti akka hin qubeessine ni hubachiisa.

Dandeettii barreessuu barattootaa Afaan Oromoo, Afaan Oromootiin keeyyata barreessuu keessatti waantota sababa ta'an, qubguddeessaa iddoo sirrii ta'etti fayyadamuu dhabuudha. Qubguddeessii hima keessatti bakka adda addaattii tajaajila. Kunis, hima ittiin eegaluuf, bo'oo haaraa walaloo ittiin eegaluufi maqaalee waamamsaa ittiin eegaluufi. Haa ta'u malee, barataan 1 (% 2.5), sadarkaa 1^{ffaa}, barattootni 2 (% 5), sadarkaa 2^{ffaa}, 5^{ffaa}, 6^{ffaa}, barattootni 5 (% 10), sadarkaa 3^{ffaa}, barattoonnii 7 (% 17.5), sadarkaa 4^{ffaa}, barattoonnii 6 (% 15), sadarkaa 7^{ffaa} fi barattoonnii 15 (% 35.5), sadarkaa 8^{ffaa} irratti walduraa duubaan kaa'anii jiru. Yaada kanaan walqabatee, afgaaffii barsiisaaf dhiyaaterratti, sadarkaa 7ffaairra kaa'uun, maqaasanii barreessuurraa kaasanii, hammaa barruu guutuu keessatti darbee darbee qubguddeessaa iddoo sirrii ta'etti hin fayyadaman jedhee jira.

Gabatee 4.2.1.6.B. Qaaccessa Dandeetti Barreessuu Barattata Afaan Oromoo Kan Mana Barumsa Mootummaa

Baay'ina barataa	Dandeetti keeyyata barreessuu keessatti rakkoolee barattootarratti mul'atan	Safartuu																	
		1ffaa		2ffaa		3ffaa		4ffaa		5ffaa		6ffaa		7ffaa		8ffaa		I	
		Lakk	%	Lakk	%	Lakk	%	Lakk	%	Lakk	%	Lakk	%	Lakk	%	Lakk	%	Lakk	%
	Jecha filachuu	1	2.5	5	12.5	8	20	11	27.5	4	10	5	12.5	3	7.5	2	5	40	100
	Serrluga afaanichaaeeguu	20	50	6	15	3	7.5	6	15	3	7.5	2	5	-	-	-	-	40	100
	Hima gaarii ijaaruu	-	-	8	20	6	15	7	17.5	6	15	5	22.5	-	-	4	10	40	100
	Yaada maddisiisuu	3	7.5	5	12.5	3	7.5	4	10	7	17.5	6	15	4	10	8	20	40	100
	Walqabatiinsa yaadaa eeguu	2	5	-	-	10	25	4	10	5	12.5	6	15	5	12.5	8	20	40	100
	Seeraan sirna tuqaaletti fayyadamuu	1	2.5	9	22.5	6	15	3	7.5	11	27.5	3	7.5	5	12.5	2	5	40	100
	Qubeessu (Spelling)	12	30	4	10	3	7.5	3	7.5	-	-	4	10	6	15	8	20	40	100
	Qubguddeessa bakka barbaa chisa ta'etti fayyadamu	1	2.5	4	10	-	-	-	-	6	15	6	15	16	40	7	17.5	40	100

Hub. lakk 1,2,3,.....8) jiran sadarkaa rakkoo mul'isu

Barattoonni Afaan Oromoo mana barumsa mootummaa yemmuu Afaan Oromootiin keeyyata barreessan, barreeffama isaanii keessatti rakkoolee akkamii akka mul'ataniifi wantoota dandeetti barreessuurratti sababa ta'an gabateerratti sadarkaa safartuu nutti mul'isa. Haaluma kanaan barataan 1 (% 2.5), Sadarkaa 1^{ffaa}, barattoonnii 5 (%12.5), sadarkaa 2ffaa fi 5ffaa barattoonnii 8 (%20), sadarkaa 3ffaa barattoonnii 11 (%27.5), sadarkaa 4ffaa, barattoonnii 4(% 10), sadarkaa 5ffaa, barattoonnii 3 (% 75), sadarkaa 7ffaa, barattoonnii 2 (%5), sadarkaa 8 ffaa irratti keeyyata Afaan Oromootiin yemmuu barreessan wantoota dandeettii barreessuu barattotarratti sababa ta'an keessaa tokko jecha filachuu dhabuu isaanii ta'uusaa ragaan gabateerra nutti agarsiisa. Dandeettii barreessuu haala ga'umsa qabuun horachuudhaaf, jechoota beekuun barattootaaf barbaachisaadha. Akkasumas, xiqqaachuun beekumsa jechoota waliigaltee dubbii (communication) kan daangessu waan ta'eef, barataan dandeetti jechoota gahaa ta'e hinqabne yaada isaa ibsachuufi yaada biroo hubachurratti rakkotu isa mudata /itti ulfaata. Beekan (2015:200).

Gaaffii 8ffaa fi 9ffaa'n barsiiftuun m/b mootummaa muuxannoo qabdurraa barattoonnii Afaan Oromoo dandeettii keeyyata barreessuu keessatti jecha filachuu rakkoo guddaa qaban; jettee sadarkaa 1ffaa irratti sadarkeessitee jirti. Anis, afaanicha ni beeku jechuun xiyyeeffannoon jecha barsiisee hin beeku jettee jirti.

Wantoota dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo keeyyata barreessuu keessatti sababa ta'an kan biroo seerluga afaanichaa eegu dhabuudha. Keeyyata barreessuu keessatti seerluga eeguun faayidaa quddaa qaba. Sababnisaa, seera itti fayyadama gochaa, qartuuwwanii, bamaqaafi kkf sirritti jabeessanii beekuun barbaachisaadha. Haata'u malee, barattoonnii harkii caalaan 20 (%5), sadarkaa 1ffaa, barattoonnii 6 (%15), sadarkaa 2ffaa, barattoonni 3 (%7.5), sadarkaa 3ffaafi 5ffaa, barattoonnii 6 (%5), sadarkaa 4ffaa, barattoonnii 2(%5), sadarkaa 6ffaa irratti yemmuu Afaan Oromootiin keeyyata barreessan seerluga afaanichaa eeganii barreessuurattii rakkoo cimaa akka qaban ragaan gabatteraa nu hubachiisa.

Afgaaffii barsiisotaaf dhihaate dhimma kanaan walqabatee odeeffannoo dabalataa qaaccessuun danda'amee jira. Haaluma kanaan barsiiftuu mana barumsa mootummaa yemmuu abbatiiifi hojiimanaa barreeffamaan kennu seerluga afaanicha sirritti fayyadamuun baay'ee isaan hafa jettee jirti.

Dandeettii barreessuu barattoota A/O mana barumsa mootummaa Afaan Oromootiin keeyyata barreessuu keessatti wantoota sababa ta'an kan biroo hima gaarii ijaaru dhabuudha. Akka seera Afaan Oromooti, himni yoo xiqqaate mathimaafi gochima kan qabu hawaasicha biratti fudhatama kan qabufi sirna tuqaaleedhan kan goolabamudha jedha. Misgaanuu (2011). Haata'u malee, barattoonni 8 (% 20), Sadarkaa 2ffaa, barattoonni 6 (%15), sadarkaa 3ffa, barattoonni 7 (% 17.5), Sadarkaa 4ffaa, barattoonni 6 (% 15), sadarkaa 5ffaa, barattoonni 9 (% 22.5), Sadarkaa 6ffaa fii barattoonni 4 (% 1), sadarkaa 8ffaa irratti yemmuu keeyyata barreessaan wantoota dandeettii barreessuu barattootaaara sababa ta'an keessa tokko himagaarii ijaaru dhabuu ta'uusaa gabateen 4.2.1.6.B nutti mul'isa.

Afgaaffii barsiisotaaf dhiyaatee gaaffii 8ffaafi 9ffaa dhimma kanaa walqabatee odeeffannoo dabalataa qaaccessuun danda'amee jira. Haaluma kanaan barsiiftuu mana barumsa mootumma sad.5ffaa irra kaa'uun sababashee akkana jettee jirti; hojiimanaa/ hojiidaree keessatti jechoonni kennamaniifi hima ijaaraa yemmuu jedhaman akkuma hawaasaakeessatti waliigaluuf dubbatan sana barreessu yaalan; haa ta'u malee, hima gaarii ijaaruun seera mataasa qaba. Yaada isaanii barreeffamaan yemmuu ibsatan barattoonni m/b mootummaa darbee darbee rakkoo qabu jettee jirti.

Dandeettii barreessuu barattootaarratti yemmuu keeyyata Afaan Oromootiin barreessan wantoota sababa ta'an kan biroo, yaada haala gaariin maddisiisuu dhabuudha. Hayyuun Nunan (1991) akka ibsetti barreessuun kan ulfaatuuf, namoonni baay'een qulqullina barreeffamachtiif kan dhiphatan ta'uusaati. Dabalataniis, namoonni baay'een yemmuu barreessan yaada maddisiifachuuf xiyyeeffannoo hin kennani. Haata'u malee, yemmuu barreeessuuf qophoofnu qulqullina caalaa baay'innarratti xiyyeeffachuu qabna. Dandeettii barreessuu gonfachuun kan danda'amu yoo akkas ta'e qofa. Haata'u malee, barattoonnii 3(% 7.5) sadarkaa 1ffaafi 3ffaa, barattoonnii 5(%12.5), sad.2ffa barattoonnii 4(%10), sadarkaa 4ffaafi 7ffaa barattoonnii 7(%17.5), sadarkaa 5ffaa, barattoonnii 6 (%15), Sadarkaa 6ffaa barattoonnii 8 (%20), sadarkaa 8ffaa irratti haala walduraa duubaan sadarkaa 1ffaa 8ffaa Afaan Oromootiin keeyyata yemmuu barreessan yaada maddisiisuu akka rakkatan ragaan gabatee armaan olii nutti agarsiisa. Dhimma yaada maddisiisuu ilaalchisee odeeffannoo dabalata argachuuf, barsiisonni gaafatamanii turan. Barsiiftuun m/b mootummaa. Sadarkaa 6ffaa irra kaa'uun irra caalaan barattootaa keeyyata akka barreessan mata duree kennameef daqiiqaa xummuraa jedhu keessatti osoo hin xumuriin

bilbilamee daree baha. Kun kan nutti agarsiisuu barattoonni mana barumsa kanaa yaada maddisiisuurratti rakkoo qabu jettee jirti.

Dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo Keeyyata Afaan Oromootiin yemmuu barreessan waantota sababa ta'u kanbiroo, walqabatiinsa yaadaa eeguu dhabuudha. Barreeffamani walqabatiinsa yaadaa eege tokko, haalli duraa duuba himootaa, haalli walduraa duuba yaada himootaafi himoonni waliiratti rarra'un, yaada gabbisanii kan dhiheessan yoo ta'eedha. Haata'u malee, barattoonni 2(%5), sadarkaa 1ffaa barattoonnii 10(%25), sadarkaa 3ffaa, barattoonni 4(%10), sadarkaa 4ffaabarattoonnii 5(%12.5), sad.5ffaafi 7ffaa, barattoonnii 6(%15) sad.6ffaa barattoonni 8 (%20), sadarkaa 8 ffaa irratti rakkoo walqabatiinsa yaadaa sadarkaan isaan kaa'an walhaacaalumalee, barattoonni hundi Afaan Oromiitiin keeyyata barreessuu keessatti dandeettii barreessurratti sababa kan ta'e walqabatiinsa yaadaa ta'uusaa qabateerraa hubachuun nidanda'ama.

Dhimma walqabatiinsa yaada eeguu dhabuusaanii ilaalchisee odeeffannoo dabalata argachuuf, barsiisonni gaafatamanii turan. Barsiiftuun m/b mootummaa sad 8ffaa irra kaa'uun, sababa ishee yoo ibsitu, barattoonni heddu akkuma yaada maddisiisuun isaan rakkisu, walqabatiinsa yaada keeyyata barreessuu keessatti nirakkatu jettee jirti.

Walumaagalatti yaada barattoonni gabateerraa kaa'aniifi yaada barsiiftuun m/b kana ibsiterraa kan hubaannu barattoonni heddu sadarkaa amma jiran irratti, dandeettii barreessuu isaanii akka hin gonfanne kan godhan keessaa sababa kan ta'e walqabatiinsa yaada ta'uu isaati.

Dandeettii barreessuu barattootaarratti keeyyata Afaan Oromootiin yemmuu barreessan wantoota sababa ta'a kanbiro, seeraan sirna tuqaaleetti fayyadamuu dhabuudha. Barreeffama tokko keessattii sirna tuqaalee iddoobarbaachisa ta'etti fayyadamuun dubbistoonni ergaa barreeffamichaa akka hubatan tumsa guddaa qaba. Akka barreeffamni tokko ergaasaa sirritti dabarsuuf dhimma itti baanudha. Haata'u malee, barataan 1 (% 2.5), sadarkaa 1ffaa, barattoonni 9(%22.5), sadarkaa 2ffaa, barattoonni 6(% 15), sadarkaa 3ffaa, barattoonni 3(%75) sad.4ffaa fi 6ffaa barattoonni 11(% 27.5), sadarkaa 5ffaa, barattoonni 5 (%12.5), sad.7ffaa, barattoonni 2 (%5), sadarkaa 8ffaa jechaa sadarkeessanii jiru. Barattoonni m/b mootummaa Afaan Oromootiin keeyyata yemmuu barreessan, sirna tuqaale iddoo sirrii ta'etti fayyadamuu dhabuun waantota dandeettii barreessuu isaanii irratti sababa ta'an keessa tokko ta'uusaa gabateerraa hubachuun nidanda'ama.

Afgaaffii lakk.8ffaafi 9ffaa dhihaate dhimma kanaan walqabatee odeeffannoo dabalataa qaaccessuun danda'ame jira.Haaluma kanaan barsiisiftuun m/b mootummaa rakkoollee keeyyata Afaan Oromootiin yemmuu barreessan keessaa seeraan sirna tuqaaleetti fayyadamudhabuu isaanii sad.2ffaa irra keessee jirti. Sababa isaa yemmuu ibsitu, yemmuu keeyyata barreessan mallattoo tuqaa irra caalaa ni fayadamu; darbee darbee immoo qoodduu ni fayyadamu, kanaan ala sirna tuqaalee kan biroo iddoo barbaachisaa ta'etti hin fayyadaman jettee jirti.

Dandeetti barreessuu barattoota Afaan Oromoo Afaan Oromootiin keeyyata yemmuu barreessan waantota sababa ta'an kan biroo seeraan jechoota qubeessuu dhiisuudha. Jecha, hima, keeyyataa fi barreeffama dheeraa barreessuu keessatti, jechoonni walittiqindaa'anii ergaa barreeffamichaa dabarsan seeraan hin qubeeffamne taanaan, ergaa bareeffamichaa dabarsurrattii waantota sababa ta'an keessaa tokko ta'usaa ti.Yaada kana cimsuuf, hayyuun.Byrne (1988), qubeessuu ilaalchise dandeettii barreessuu gonfachu keessaa tokko qubeessuu danda'uu ta'uusaati. Dhimma qubeessuu fooyyeffachuuf malli kan biroo dogoggora ofii beekuun sirreessuudha. Rakkoo qubeessuu keessaa bahuuf, kuusaa galmee jechootaa qopheeffachuun jechoota yeroo baay'ee qubeessuuf nama rakkisan adda baafachuun qalmeessaa deemuudhaan ykn kaa'uudhaan yeroo barreeffama barreessinu kan itti fayyadamnu kuusaa jechootaa dhuunfaa qopheeffachuun barbaachisaa ta'uusaa ibsiti.

Haata'u malee, harkii caalaan, barattoonni 12 (%30), sad. 1ffaa, barattoonni 4 (%10), sad.2ffaa fi 6 ffaa, barattoonni 3(%7.5), sad 3ffaa fi 4ffaa, barattoonni 6 (%15) sad.7ffa, barattoonni 8 (%20), sad. 8ffaa, irra kaa'uu dandeettii barreessuu isaanii akka hin gonfannee jecha seeraan qubeessuudhabuu sababa tokko akka ta'e gabatee armaan oliirraa hubachuun ni danda'ama.

Afgaaaffii barsiiftuu mana barumsa mootummaa gaafilee 8ffaa fi 9ffaa dhihaate yemmuu sadarkeessituu 4ffaa irra kaa'uun; sababa yemmuu ibsitu , xiyyeeffannoo kennannii waan hin barreessineef, jechoota barreessuuf /qubeessuuf nama rakkisan qofa osoo hin taane, jechootuma guyyuu karaa garaagaraatiin barreessaa oolaanis , seeraan hin qubeessan. Kun immoo dandeettii barreessuu isaanii akka hin gonfannee sababa guddaa ta'a.kanaaf, yemmuu barattoonni waa barreessan xiyyeeffannoo qubeessuuf akka godhan barsiisonni hordoffii walirraa hin cinne gochuun barbaachisaadha jettee jirti.

Dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo Afaan Oromootiin keeyyata, barreessuu keessatti waantota sababa ta'an kan biroo qubguddeessa bakka barbaachisaa ta'etti fayyadamuu

dhabuudha. Qubquddeessi barreeffama keessatii faayidaa guddaa qaba. Qubguddeessi hima ittiin eegaluuf, bo'oo haaraa walaloo ittiin jalqabuufi maqaalee waamamsa kan akka ardii, biyyaa, magaalotaafi naannolee, sabaafi sablammoota, dhaabbattota, afaanota, kallattiiwwan, maqaa gaarreeniifi laggeenii, haroowwaan tibba, quyyaatorbee, ji'oota waggaa, garboota, galaanaafi kkf maqaalee waamamsaa kanneen jalqaba himaa, gidduufi dhuma himaarrattis yoo dhufan qubee quddaan jalqabamuu akka qabu Beekan, (2015-256) ibsee jira. Haata'u malee, barataan 1 (% 2.5), Sad. 1ffaa barattoonni 4 (% 10) sad. 2 ffaa, barattoonni 6 (% 15), Sad. 5ffaafi 6ffaaf, barattoonni 16 (%40), sad. 7ffaaf 7(% 17.5), sad. 8ffaaf irratti walduraa duubaan kaa'anii jiru.

Dhimma barreeffama barattoota kana keessatti waantota dandettii barreessuu isaanii akka hin qonfanne sababa ta'an caalmaatti adda baafachuuf afgaaffii barsiistuu dhihaatee ture. Haaluma kanaan gaaffii 9ffaaf sadarkaa 7ffaaf irra keettee jirti. Sababashee, barattoonni kutaa 11ffaaf mana barumsa kana maqaa saanii irraa kaasee barreeffama keessatti irra caalaan barataa qubguddeessa iddoo barbaachisaa ta'etti hin fayyadaman. Kun immoo dandeettii barreessuu akka hin gonfanne sababa ta'an keessaa tokkodha. Kanaafuu, barattoonni qubguddeessuu iddoo itti galaniifi eessatti akka fayyadamanii adda baasanii hubachuufi barreeffama keessatti itti fayyadamu akka qaban, barsiisonnii gorsuufi hordoffii gochuun akka nafeeffatan taasisa jettee jirti.

Walumaagalatti barattoonni mana barumsa dhuunfaafi mootummaa dandeettii keeyyata barreessuu keessatti rakkolee barattoota irratti mul'ataniif waantonni sababa ta'an gabatee 4.2.1.6.A. fi 4.2.1.6.B. sadarkaa sadarkaan yoo baratan, barreeffama ga'aa tokko qophessuu akka danda'aniif. Barreeffama ga'aa kan jedhamu ammoo, jecha filachuu, seerluga afaanichaa eeguu, hima gaarii ijaaruu, yaada maddisisuu, walqabatiinsa yaadaa eeguu, jecha sirritti qubeessuu, qubguddeessafi sirna tuqaalee bakka barbaachisa ta'etti fayyadamuun barreessaafi dubbisaa qunnamtii yaadaa ifaa, qulqulluufi cimaa ta'e uumama. Barreeffama walqunnamtii yaadaa ifaa, qulqulluu fi ga'aa ta'e tokko argachuuf tarsiimooleen armaan olii warreen bu'uuradha. Kanaafuu, ga'een barsiisaa tooftaalee barreessuutti fayyadamee barsiisuu qabu tokko waan akka salphaatti ilaalamuu miti. Tooftaaleen barreessuu barsiisuu barreeffama to'annaatii hanga barreeffama walabaatti jiranis qabxilee armaan olii irratti xiyyeeffachu qabu

Gabatee 4.2.1.7.A. Qaaccessa wantootaa dandeetii barreessuu isaaniirrattii sababa ta'an kan m/b dhuunfaa

Bayina barattootaa	Wantoota dandeettii barreessuu keessatti dhiibbaa fidan sadarkaadhaan kaa'i	Sadarkaa Sefartuu																		Dhi bba ant aan %
		1ffaa		2ffaa		3ffaa		4ffaa		5ffaa		6ffaa		7ffaa		8ffaa		9ffaa		
		Lak	%	Lak	%	Lak	%	Lak	%	Lak	%	Lak	%	Lak	%	Lak	%	Lak	%	
40	Barsiisonni dandeettii barreessuu haalaan waan hin barsiifneef	5	12.5	2	5	1	2.5	3	7.5	3	7.5	5	12.5	3	7.5	5	12.5	13	32.5	
	Hirinna Shaakalaa	7	17.5	6	15	11	27.5	6	15	6	15	1	2.5	1	2.5	2	5		-	
	Hirinna kaka`umsaa	7	17.5	10	25	9	22.5	6	15	3	7.5	3	7.5	1	2.5	-	-	1	2.5	
	Hirinna seera barreeffamaa hubachuu dhabuu	2	5	3	7.5	7	17.5	9	22.5	7	17.5	6	15	6	15	-	-	1	2.5	
	Dandeetti barreessuuf xiyyeeffannaa kennuu dhabuu	5	12.5	9	22.5	6	15	7	17.5	6	15	5	12.5	1	2.5	1	2.5	1	2.5	
	Afaanicha beekna jechuun seeraan barachuu dhabuu	8	20	8	20	4	10	6	15	5	12.5	6	15	3	7.5	-	-	-		
	Waa`ee dandeettii bareessuu kitaabilee wabii m/b keessatti jiraachuu dhabuu	3	7.5	1	2.5	1	2.5	-	-	4	10	8	20	12	30	3	7.5	8	20	
	Dandeettii barreessuu irratti qilgaalinni gahaa k/barattoota keessatti dhuunfachuu dhiisuu	-	-	-	-	2	5	-	-	4	10	1	2.5	8	20	22	55	3	7.5	
	Barattoonni waan barreessaniif barsiisaan duub deebii kennuu dhiisuu (barreeffama ykn afaaniin)	2	5	-	-	-	-	2	5	4	10	5	12.5	6	15	7	17.5	14	35	

Akka gabatee 4.2.1.7.A. irraa argamutti, barattoonni Afaan Oromootiin yommuu barreessan waantonni dandeettii barreessuu isaaniirratti sababa ta'e gabatee armaan oliirratti sadarkaan safartuu nu hubachiisa.

Haaluma kanaan, barattoonni 5(%12.5), sadarkaa 1ffaa irratti barattoonni, 2(%5) sadarkaa 2ffaa irratti , barataan, 1(%2.5), sadarkaa 3ffaa barattoonnii, 3(%7.5), sadarkaa 4ffaa, 5ffaafi 7ffaa barattoonni, 5(%12.5), sadarkaa 6ffaafi 8ffaa barattoonni, 13(%32.5), sadarkaa 9ffaa, irratti kaa'uudhaan barsiisonni dandeettii barreessuu haalaan waan hin barsiifneef yaadni jedhu sadarkaan isaanii wal haacaalu malee dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo irratti waantota sababa ta'an keessaa tokko ta'uusaa gabateen armaan olii nu hubachiisa.

Barreessuun dandeettiiwwan afaanii keessaa barattoota afaan lammaffaa barataniif haata'uyyuu kanneen afaan tokkoffaa barataniifuu baay'ee rakkisaadha. Kanaafuu, ga'een barsiisaa barattoota gargaaruufi qajeelchuurratti gama adeemsa barreessuutiinis ta'e, afee barreeffamaa qophaa'e tokko akka hordofan gochuun hedduu barbaachisa. Tooftaalee barreessuu daree keessatti guyyaa guyyaatti filachuun hojii yookiin dhimma barsiisaa dandeettii barsiisuu barreessuuti. Murteen fudhatamu kamiyyuu fakkeenyaaf, hima jalqabaa barreessuu irraa eegalee hanga barreeffama isaanii madaaluutti tooftaalee adda addaatu jira. Kitaaba barataa, koorsii/ sagantaa leenjiifi dhuunfaan ofiin qophaa'urratti hundaa'uun gaaffiilee bu'uura kanneen akka ilaallu nu taasisa. Kana gochuun ammoo, tooftaalee kamtu daree kiyyaaf, sadarkaa barattoonni irra jiraniifi sirna barnootaafi haala barsiisuu keenyarratti hundaa'uu danda'a kan jedhu adda baafachuuf gargaara. Beeka(2015),

Dhimma kanaan walqabatee gaaffilee afaanii barsiisota gaafachuun, odeeffannoo dabalataa qaaccessuun danda'amee jira. Haaluma kaanaan gaaffii 7ffaa kanneen armaan gadii waantota dandeettii barreessuu barattootaa irratti sababa ta'an tartiibaan 3ffaa irratt yommuu kaa'amu, barsiisaan mana barumsaa dhuunfaa sababa sadarkaa 3ffaa kaa'eef yommuu ibsu qabiyyeen kitaaba keessa jiruufi waayitiin kenname wal waan hin simnee kitaabicha xumuruuf seerlugaafi jechoota barsiisuurratti xiyyeeffadha jedhee jira. Yaada barsiisaa kanaarraa kan hubannu barattoonni dandeettii barreessuu akka hin gonfanne xiyyeeffannoon barsiisonni kennan baay'ee xiqqaa ta'uusaati.

Waantonni dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo irratti sababa ta'an kan biroo hir'ina shaakallitti..Haaluma kanaan barattoonni 7(%17.5), sadarkaa 1ffaatti, hir'ina shaakalaa qaba jedhaniiru. Barattoonni 6 (%15), sadarkaa 2ffaa,4ffaafi 5ffaa irratti wantoota dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo irra sababa ta'an hir'ina shaakalaa ta'usaa nu hubachiisa. Barataan 1,(%2.5), sadarkaa 6ffaafi 7ffaa, barattoonni 2 (%5), sadarkaa 8ffaa, sadarkaa 9ffaa irratti barataan sadarkeessee hin jiru. Barattoonni hundinuu dandeettii barreessuu saanii irratti waantota sababa ta'an keessaa inni jalqabaa hir'ina shaakaluu akka ta'e gabatee armaan olii irraa hubachuun ni danda'ama.

Dhimma kanaan walqabatee afgaaffii barsiisotaf qophaa'e odeeffannoo dabalataa qaaccessuuf yommuu gaafafatamni, barsiisaan mana barumsaa dhuunfaa sadarkaa 2ffaa irra kaa'eera. Sababnisaa kitaaba barattoota keessatti dandeettii barreessuu barattoota shaakalsiisan ciccitaa waan ta'eef haala walfakkaatuun barattoota hin shaakalsiisu. Kanaafuu, ofii kootii mataduree kennee mataduree kenne irratti keeyyata hmmana barreessaa jedha.Kun immoo barattoota koo sirriitti akka shaakalan godhee jechuu kooti miti. Hir'ina guddaa qaba jedhee jira.

Waantonni dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo irratti dhiibbaa fidan kan biroo hir'ina kaka'umsaati. Gabatee armaan oliirratti akka hubannutti barattoonni 7(%17.5), sadarkaa 1ffaa dandeettii barreessuu isaaniirratti hir'inni kaka'umsaa akka sababa ta'e nu hubachiisu. Barattoonni 10(%25), sadarkaa 2ffaa, barattoonni 9(%22.5),sadarkaa 3ffaa,barattoonni 6 (%15) ,sadarkaa 4ffaa, barattoonni 3(%7.5) , sadarkaa 5ffaafi6ffaa, barataan 1(%2.5), sadarkaa 7ffaafi9ffaa irratti kaa'anii jiru.Barataan kamiyyuu sadarkaa 8ffaa irra hin keenye.Walumaagalatti, raga kanarraa wanni hubannu irraa caalaan barataa sadarkaa 1ffaa, 2ffaa, 3ffaafi 4ffaa irratti yommuu barruu barreessan, dandeettii barreessuu isaaniirratti waantota dhiibbaa fidan keessaa inni guddaafi jalqabaa hir'ina kaka'umsa dhabuu barattootaa akka ta'e nutti mul'isa.

Dhimma kanaan walqabatee gaaffilee afaanii barsiisota gaafachuun, odeeffannoo dabalataa qaaceffamuun danda'amee jira. Haaluma kanaan, gaaffii 7ffaa jalatti barsiisaan mana barumsa dhuunfaa sadarkaa 5ffaa irratti kaa'uun, Sababa sadarkaa 5ffaa irraa kaa'eefyommuu dubbatu, barattoota ciccimoo qofa yommuu waa barreessan haamileessa; barattoota hafan immoo yoo

natti hammaate obsa fixadhe nan lola. Rakkoo isaanii itti siqee hubadhee haamilee kennuurratti na hafa jedhee jira.

Walumaagalatti, yaada barsiisaa kana irraa waanti hubannu, dandeettii barreessuu danteettiwwan afaanii keessaa ulfaataafi xaxamaadha. Dandeettii ulfaataa kana daree barnootaa keessatti barattoonni akka gonfatan yommuu barbaadame obsa guddaafi kaka'umsa /haamileessuu barsiisaa barsiisuuraatii daraan eegama. Haata'umalee, yaanni barsiisaankenne irraa kan hubannu ofii isaaniif kaka'umsaan dandeettii kana barsiisuuf barattoota akka dandeettii ulfaataa kana horatan gochuurratti hanqina guddaa akka qaban nu hubachiisa.

Dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo irratti waantota sababa ta'an keessaa kan biroo hir'ina seera barreeffamaa hordofuu dhabuudha. Haaluma kanaan barattoonnii 2(%5), sadarkaa 1ffaa barattoonni 3(%7.5) , sadarkaa 2ffaa irratti barattoonnii 7 (%17.5) sadarkaa 3ffaafi 5ffaa, akkasumas, barattoonnii 9(%22.5), sadarkaa 4ffaa, barattoonnii 6 (%15), sadarkaa 6ffaafi 7ffaa, barataan 1 (%2.5), sadarkaa 9ffaa, barataan kamiyyuu sad. irra hin keenye. Dandeettii barreessuu Afaan Oromoo irratti hir'ina seera barreeffamaa hubachuu dhabuu isaanii nu hubachiisa. Ragaa barattoonni kennan kanarraa kan hubannu barattoonni harki caalaan yommuu barreeffama barreessan seera barreeffamaa hubachuu dhabuu isaaniiti. Namni tokko seera barreeffamaa hubatee jira; kan jedhamu mataduree filachuu, karoorsuu(ragaa funaanuu) , wixineessuu(barreeffama duree), sirreessuu, gulaaluufi gabaasuun xiyyeeffannoo keessa hin galle taanaan dandeettii barreessuurratti sababa ta'uu danda'a. Kanaafuu, barattoonni harki caalaan dandeettii barreessuurratti seera barreeffamaa hubachuu dhabuusaanii ragaa kanarraa hubachuun ni danda'ama.

Dhimma kanaan kan walqabate gaaffilee afaanii barsiisota gaafachuun, odeeffannoo dabalataa qaaccessuun danda'amee jira. Barsiisaan mana barumsaa dhuunfaa hir'ina seera barreeffamaa hubachuu barattoota yommuu sadarkeessu sadarkaa 1ffaarraa kaa'uun yaaduma barsiiftuu kan cimsa ture. Walumaagalatti, yaada barsiisaa kanarraa kan hubannu barattoonni isaanii seera barreeffama hubachuu dhabuu isaaniirraa kan ka'e barreeffama isaaniiratti dhiibbaa dandeettii barreessuu Afaan Oromoo keessatti akka qaban nutti agarsiisa.

Waantonni dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo irratti sababa ta'ankan biroo dandeettii barreessuuf xiyyeeffannoo kennuu dhabuudha. Dandeettii barreessuu dandeettii dubbiin walbira qabdee hayyuun Byrne(1988) xiyyeeffannoo barbaaduusaa akkana jettee ibsiti, Walquunnamtiin

dubbii afaaniin ta'uu uumamaan kan yeroo hedduu itti gargaaramnudha. Yeroo dubbii afaanii dubbataafi dhaggeeffataan qaamaan walbira argamuun yaadeebii waliif kennuun walsirreessuun nidanda'ama. Barreessuun garuu, gocha qofaa teenyee xiyyeeffannoon itti kennamee hojjetamuudha. Kanaaf yommuu barreeffamu yaaddeebiin nama biroo hin eeggatamu. Kunumti dandeettii barreessuu ulfaataa taasisuu danda'a. Yaada kanarraa ka'uun namni barreeffama tokko barreessu nama barreessuufi kaayyoo barreeffamicha ifa gochuurratti xiyyeeffannoo barbaachisu kennuun irraa eegama.

Haaluma kaanaan gabatee 4.2.1.7.A. gaaffii 7ffaa irratti akka arginu, barattoonni yommuu barreeffama barreessan dhimma barreessaniif sana xiyyeeffannoo keessa galchuu dhabuusaanii sadarkaadhaan kaa'anii jiru. Haaluma kanaan barattoonnii 5(%12.5), sadarkaa 1ffaafi 6ffaarratti dandeettii barreessuuf xiyyeeffannoo kennuu dhabuusaanii nutti mul'isa. Barattoonnii 9(%22.5), sadarkaa 2ffaa ,barattoonnii 6(%15), sadarkaa 3ffaafi 5ffaa Barattoonnii 7(%717.5) sadarkaa 4ffaafi barataan 1(%2.5) sadarkaa 7ffaa, 8ffaafi 9ffaa irra kaa'anii jiru.

Walumaagalatti, raga barattoonni kennan kanarraa waanti hubannu, barattoonni dandeettii barreessuu gonfachuuf xiyyeeffannoo kennuu dhabuusaanii sadarkaa kaa'anii jiru. Kanarraa kan hubannu, sadarkaan dandeettii barreessuuf xiyyeeffannoo kennan wal haa caalu malee hundi isaanii waan barreessan sana, qaama barreessaniifi kkf xiyyeeffannoo keessa galchuunisaan akka rakkisu nutti mul'isa. Namni tokko dandeettii barreessuu gonfachuuf, shaakaluu, kaka'umsa qabaachuu, seera barreeffamaa hubachuufi kkf xiyyeeffannoo keessa galchuu dhabnaan barreeffamicharratti dhiibbaa fiduu danda'a. Barattoonni harki caalu dandeettii barreessuu akka hin gonfanne ragaa kanarraa hubachuu dandeenya.

Dhimma kanaan walqabatee gaaffilee afaanii barsiisota gaafachuun, odeeffannoo dabalataa qaaccessuun danda'amee jira. Haaluma kanaan, barsiisaan mana barumsa dhuunfaa sadarkaa 4ffaa irra kaa'ee jira. yaadota gaaffii 7ffaa jala jiran keessaa dandeettii barreessuuf barattoonni xiyyeeffannoo hin kennan. Sababnisaa kaka'umsa hin qaban, hin shaakalan kanarraa ka'uun yommuu hojii manaa, abbaltii kenname yommuu ilaalu barattoonni harki caalaan waanni isaan barreessan namaa hin dubbifamu, yaanni isaanii ifaa miti jedhee jira.

Dandeettii barreessuurratti waantota sababa ta'an kan biroo afaanicha beekna jechuun seeraan barachuu dhabuudha. Haaluma kanaan barattoonni 8(%20), sadarkaa 1ffaa 2ffaa, barattoonni 4 (%10), sadarkaa 3ffaa, barattoonni 6 (%15,) sadarkaa 4ffaafi 6ffaa barattoonni 5(%12.5),

sadarkaa 5ffaa, barattoonni 3(%7.5), sadarkaa 7ffaa barattoonni kamiyyuu sadarkaa 8ffaafi 9ffaa irra hin keenye. Harki caalaan barataa sadarkaalee jalqabaa irra kaa'uun dandeettii barreessuu Afaan Oromoorratti barattoonni Oromoo afaanicha ni dandeenya jechuun dandeettii barreessuu akka hin gonfanne dhiibbaa irra gahuusaanii ragaa armaan oliirraa hubachuun ni danda'ama.

Dhimma afaanicha ni beekna jechuun seeraan barreessuu dhabuu odeeffannoo dabalataa argachuuf, barsiisotni gaafatamanii turan. Haaluma kanaan, barsiisaan mana barumsaa dhuunfaa sadarkaa 3ffaa irra kaa'uun barattoonni Afaan Oromoo yommuu barreessuu shaakalan dubbachuufi dhaggeeffachuu waan beekaniif xiyyeeffannoo itti kennaa kutaa gadi aanurraa shaakalaa hin dhufne; yommuu qophaa'ina gahan rakkuma kanatu irraa mul'ata, jechuun dabalataanis, barsiisonni kutaa gadi aanaarratti barsiisaan waa'ee hubannoo dandeettii barreessu hin qaban yoo ta'e, barattoonni dandeettii barreessuu akka hin gabbifanne tasisa jedhee jira.

Waantota dandeettii barreessuurratti dhiibbaa fidan keessaa kan biro waa'ee dandeettii barreessuu kan cimsan kitaabilee wabii mana barumsaa keessatti/ mana kitaabaa keessa jiraachuu dhabuudha. Gabatee 4.2.1.7.A. haala dandeettii barreessuu barattoota gonfachiisuu keessatti haala fayyadamiinsa kitaaba wabii nutti mul'isa. Kitaabni wabii gahaa ta'eefi dandeettii barreessuu barattootaa fooyyessuuf ooluu gara sadarkaa dhumaarratti(sad. 6ffaa, sad. 7ffaa, sad. 8ffaa, fi sad.9ffaa) irra caalaan barattootaa kaa'anii jiru. Haata'umalee, barattoonni 3(%7.5), sadarkaa 1ffaa, barataan 1(%2.5) sadarkaa 2ffaafi 3ffaa, barattoonni 4 (%10) sadarkaa 5ffaa, barattoonni 8(%20), sadarkaa 6ffaa, barattoonni 12(%30), sadarkaa 7ffaa, barattoonni 3(%7.5), sadarkaa 8ffaa, barattoonni 8(%20), sadarkaa 9ffaa, barattoonni kamiyyuu sadarkaa 4ffaa irra kaa'aniihin jiran.

Walumaagalatti, barattoonni dandeettii barreessuu akka fooyyeffataniif kan gargaaru kitaabni wabii sadarkaan isaan kaa'an wal haa caalu malee mana barumsaa keessa hamma barbaadamu akka hin jirre ta'uusaa sadarkeessanii jiru. Dabalataanis kitaaba barattootaa ala kitaabni dandeettii barattoonni barreessuurratti qaban fooyyeessuuf gargaaru quubsaa akka hin taane gabaticharraa hubachuun ni danda'ama. Kun immoo barattoonni maalummaa barreessuu, faayidaa barreessuu akka hin beekneefi barreessuu akka hin gabbifanne isaan taasisa.

Dhimma kitaabilee wabii ilaalchisee odeeffannoo dabalataa argachuuf, barsiisaan 8ffaa irratti sadarkeessee jira. Barsiisaan mana barumsaa dhuunfaa waa'ee dandeettii barreessuu kitaabilee wabii mana barumsaa ani jiru keessatti gonkuma hin jiru. Garuu. Seerlugarratti kan xiyyeeffatan

muraasni ni jiru. Fakkeenyaaf, Furtuu Afaan Oromoo, Natoo, Semmoo, kunneen irra caalaa seerluga Afaan Oromoo shaakalsiisuurratti kan xiyyeeffatu muraasni mana kitaaba jira. Kallattiin dandeettii barreessuu irratti kan xiyyeeffatu garuu hin jiru jedhee; deebii kennee jira. Walumaagalatti, gaaffii 7ffaa irratti barattoonni harki caalaan sadarkaa dhumaarratti yommuu kaa'an kitaabni dandeettii barreessuurratti hamma tokko mana kitaabaa keessatti akka argamu nutti haa mul'isu malee, deebiin afgaaffii barsiisotaarra waanti hubannu, barattoonni shakala barreessuu gabbifachuun barreeffama gahumsa qabu barreessuu akka danda'aniif, kitaaba barataa cinatti barattoota kan gargaaru kitaabni wabii kan hin jirre ta'uusaati. Haalli kun immoo barattoonni dandeettii barreessuu gonfachu keessatti shaakala kitaaba barattootaa keessaatti argamu qofarratti akka daangeffaman taasisuun, dandeettii barreessuu haalaan akka hin gonfanneefi barreeffama gahumsa qabu akka hin barreessine isaan taasisa.

Waantonni dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoorratti dhiibaa fidan kan biroo dandeettii barreessuurratti gilgaalonni gahaan kitaaba barattootaa keessatti dhuunfachuu dhabuudha. Akkuma gabatee 4.2.7.1.A. irratti arginu faca'iinsa gochaalee dandeettii barreessuu irratti xiyyeeffatu kitaaba barattootaa keessatti argaman, kitaaba barataa kutaa 11ffaa keessatti baay'ina gochaalee haala walmadaalaa ta'een dhihaatee kan hin jirre ta'uusaa sakatta'a dookumentii keessatti eeramee jira. Haat'umalee, barattoonni 2(%5) sadarkaa 3ffaa, barataan 4 (%10) sadarkaa 5ffaa, barattoonni 1 (%2.5), sadarkaa 6ffaa barattoonni 8(%20) sadarkaa 7ffaa, barattoonni 22(%55) sadarkaa 8ffaafi barattoonni 3(%7.5) sadarkaa 9ffaa irratti kaa'anii jiru. Barattoonni sadarkaa 1ffaa, 2ffaafi 4ffaa irra akka kaa'ii hinjirre ragaan gabateerraa nutti mul'isa. Akkuma waliigalaatti, gabatee 4.2.1.7.A. irraa waanti hubannu, irra caalaan barataa kitaaba barataa keessatti gilgaalonni dandeettii barreessuu gahaa dhuunfachuu dhabuu kan jedhu yommuu sadarkeessan gara dhumaarratti mul'atu. Haata'umalee, akka raga sakatta'a barruurratti kaa'amuu yaalametti ragaan faca'iinsa gochaalee boqonnaa 1ffaa irraa hanga boqonnaa 17ffaa waanti hubachuu dandeenyu, gochi barreessuu kan biroo waliin yommuu madaalamu xiqqaa ta'uusaa hubanna. Walumaagalatti, gochaaleen barreessuu shaakalsiisuuf dhihaatan gochaalee 18(%12) qofa. Kun immoo gochaalee biroo kitaabicha keessatti dhihaataniin walbira qabamee yommuu madaalamu, gochaaleen barreessuu shaakalsiisuu dhihaatan baay'ee xiqqaa ta'uusaa namatti mul'isa.

Waantonni dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoorratti sababa ta'an kan biroo barsiisonni barattoonni waan barreessaniif barsiisaan barreeffamaan duubdeebii kennuu

dhabuudha. Barsiisaan duubdeebii barreeffamaan barattoota hundaaf kinnuun rakkisaa ta'uu danda'a.keessumaayyuu kutaa barattoonni baay'een jiran keessaatti caalaa rakkisaadha. Haata'umalee, barsiisaan barreeffama barattootaa sororee yaada itti keennuun barattoonni dandeettii barreessuu isaanii fooyyeffataa akka deeman taasisuu waan danda'uuf akka salphaatti irra darbamuu hin qabu.Haaluma kanaan, barattoonni 2(%5), sadarkaa 1ffaafi 4ffaa barattoonni 4(%10) sadarkaa 5ffaa barattoonni 5(%12.5), sadarkaa 6ffaa, barattoonni 6(%15), sadarkaa 7ffaa, barattoonni 7(%17.5), sadarkaa 8ffaa, barattoonni 14(%35), sadarkaa 9ffaafi barattoonni 23(%28.75), sadarkaa 9ffaa irra kaa'uun barsiisaan/tuun duubdeebii haala quubsaa ta'een kennuu dhabuu isaanii dandeettii barreessuu akka hin horanne isaan gochuu gabatee armaan oliirraa hubachuun ni danda'ama.Dabalataanis, duubdeebiin barsiisaan barattootaaf kennu bakka lamatti qooduun ni danda'ama. Isaanis; Duubdeebii marii geggeessuun kennamuufi duubdeebii yaada barreeffamaatiin kennamu.Duubdeebii marii geggeessuun kennamu keessatti barsiisaan barattoota garee gareetti qooduun yookiin dhuunfaadhaan waa'ee abbaltii/ hojii daree barreessuun kennamerratti marii geggeessa.Tooftaa kana fayyadamuudhaan duubdeebii kennuudhaan barsiisaan rakkoowwan barreessuurraatti barattoota mudatan adda baasee beekuuf gargaara.Daree bal'aa keessattillee, barsiisaaf barataan barreeffama dhihaaterratti waliin dubbii akka taasisaniif gargaara.Kanamalees, barattoonni duubdeebii kennamerratti akka xiyyeeffatan taasisa. Yaada kana Raimes,(1983:18-20) yommuu yaada armaan olii cimstu gochaalee barreessuurratti barattoonni gareen marii gochuun, barattoota afaan tokkoffaa barreessuu barataniif caalaatti kan gargaaru ta'uusaa ibsiti. Marii barattootaa keessattis, barsiisaan barattoota gidduutti argamuun gargaaruu qaba.Duubdeebiin inni lammaffaan barsiisaan barreeffama barattootaatiif kennu; duubdeebii yaada barreeffamaatiin kennamu. Duubdeebii yaada barreeffamaatiin barattootaaf kennamu dogoggora barattoonni hojjetan haala ifa ta'een mul'isuu qaba.Barsiisaan haala ifa ta'een barreeffama barattootaatiif duubdeebii kan kennu yoo ta'e, barattoonni kaka'umsa horachuun duubdeebii kennameef sana dubbisanii dandeettii barreessuusaanii akka gonfatan taasisa. Haata'umalee, duubdeebii barsiisaan barreeffamaan yommuu kennu, dogoggora barattoonni uumaniif haala ifa ta'een barreessuun kan hin kennineef yoo ta'e barattoonni abdii kutachuun duubdeebii barsiisaa gara fuulduraatti dubbisuu dhiisuu danda'u. Akkasumas, duubdeebii dimshaashaa barattootaaf kennuunis barattoonni haamilee akka kutatan taasisuu danda'a.Haata'umalee, duubdeebiin barreeffamaan barattootaaf kennamu

hanqina akka qabu kun immoo dandeettii barreessusaaniirratti dhiibbaa akka fidu hayyoonni adda addaa ni ibsu.

Gabatee 4.2.1.7.A. irraa wanti hubannu barsiisaan Afaan Oromoo gilgaala shaakalsiisuu barattootaaf yoo kennan, duubdeebii kennan darbee darbee akka kennamu nu hubachiisa. Haata'umalee, dhimma kanaan walqabatee afgaaffii barsiisota gaafatame irratti barsiisaan sadarkaa 8ffaa irra kaa'anii jiru. Sababa isaan kaa'an, wantoota dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoorratti sababa ta'an keessaa tokko duubdeebii kennuu dhabuu barsiisotaa akka ta'e hubadhuyyuu darbee darbee dabtara isaanii irratti ilaaluun qofa mallattoo kiyya kaa'a malee yaada barreeffamaan isaan ijaaru barataa hundaaf barreessuun rakkisaa waan ta'eef barreeffamaan yaada kennee hin beeku. Garuu afaaniin darbee darbee ni kenna jedheera. Walumaagalatti, dogoggora barattootaa sirreessuun adeemsa dandeettii barreessuu gonfachu keessatti barbaachisaa ta'usaa hayyun Keh(1990), akkana jedhee jira, "Duubdeebiin yaada ijaarsaa dubbisaa irraa barreessaaf akka gaaffiifi yaadaatti kennamu." Jedha. Yommuu kana ta'us barreessaan barreeffama yaaduma ofiisaa qofarratti osoo hin taane, dubbisaarratti xiyyeeffatee akka barreessuuf gargaara jedha.

Gabatee 4.2.1.7.B.Qaaccessa wantootaa dandeetii barreessuu isaaniirrattii sababa ta'an kan m/b mootummaa

Bayina barattootaa	Wantootaa dandeettii barreessuu keessatti dhiibbaa fidan sadarkaadhaan kaa’i	Sadarkaa Sefartuu																		Dhi bbaant aan %
		1ffaa		2ffaa		3ffaa		4ffaa		5ffaa		6ffaa		7ffaa		8ffaa		9ffaa		
		Lak	%	Lak	%	Lak	%	Lak	%	Lak	%	Lak	%	Lak	%	Lak	%	Lak	%	
40	Barsiisonni dandeettii barreessuu haalaan waan hin barsiifneef	5	12.5	6	15	3	7.5	5	12.5			7	17.5	3	7.5	4	10	7	17.5	
	Hirinna Shaakalaa	6	15	17	42.5	5	12.5	4	10	1	2.5	1	2.5	3	7.5	1	2.5	1	2.5	
	Hirinna kaka’umsaa	6	15	6	15	9	22.5	7	17.5	8	20	3	7.5	1	2.5	-	-	-	-	
	Hirinna seera barreeffamaa hubachuu dhabuu	4	10	5	12.5	6	15	6	15	12	30	1	2.5	-	-	5	12.5	1	2.5	
	Dandeetti barreessuuf xiyyeeffannaa kennuu dhabuu	8	20	4	10	6	15	5	12.5	6	15	4	10	6	15	1	2.5	-	-	
	Afaanicha beekna jechuun seeraan barachuu dhabuu	10	25	3	7.5	8	20	9	22.5	4	10	3	7.5	1	2.5	1	2.5	1	2.5	
	Waa’ee dandeettii bareessuu kitaabilee wabii m/b keessatti jiraachuu dhabuu	1	2.5	1	2.5	-	-	1	2.5	-	-	6	15	12	30	9	22.5	10	25	
	Dandeettii barreessuu irratti qilgaalinni gahaa k/barattoota keessatti dhuunfachuu dhiisuu	3	7.5	3	7.5	1	2.5	1	2.5	-	-	3	7.5	6	15	6	15	17	42.5	
	Barattoonni waan barreessaniif barsiisaan duub deebii kennuu dhiisuu (barreeffama vkn afaaniin)	-	-	-	-	1	2.5	3	7.5	4	10	9	22.5	7	17.5	7	17.5	9	22.5	

Hub. Lakkoofsi 1,2,3 ...8 jiru sadarkaa mul'isa..

Akka gabatee 4.2.1.7.B. irraa argamutti, barattoonni Afaan Oromootiin yommuu barreessan waantonni dandeettii barreessuu isaaniirratti dhiibbaa fidan gabatee armaan oliirratti sadarkaan safartuu nu hubachiisa.

Haaluma kanaan, barattoonni 5 (%12.5), sadarkaa 1ffaafi2ffaa barattoonni 6(%15), sadarkaa 3ffaa irratti , barattoonni 3 (%7.5), sadarkaa 3ffaafi 7ffaa barattoonni 7(%17.5), sadarkaa 6ffaa barattoonni 4 (%10), sadarkaa 8ffaa barattoonni 7 (%17.5), sadarkaa 9ffaa, irratti kaa'uudhaan barsiisonni dandeettii barreessuu haalaan waan hin barsiifneef yaadni jedhu sadarkaan isaanii wal haa caalu malee dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo irratti waantota dhiibbaa fidan keessaa tokko ta'uusaa gabateen armaan olii nu hubachiisa. Dhimma kanaan walqabatee gaaffilee afaanii barsiisota gaafachuun, odeeffannoo dabalataa qaaccessuun danda'amee jira. Haaluma kaanaan gaaffii 7ffaa kanneen armaan gadii waantota dandeettii barreessuu barattootaa irratti sababa ta'an tartiibaan yommuu kaa'amu barsiiftuun mana barumsaa mootummaa sadarkaa 2ffaa. Sababnisaa dandeettiiwwan biroo waliin walqixa daree keessatti hinbarsiifne, barattoonni fedhii waa barreessuu osoo seeraan hin hubatin kutaa kana gahan, waa barreessaa yoo jedhe irra caalaan barattootaa waan hin barreessineef seeraan barsiisee hin beeku jettee jirti.Yaada barsiiftuu kanaarraa kan hubannu barattoonni dandeettii barreessuu akka hin gonfanne xiyyeeffannoon barsiisonni kennan baay'ee xiqqaa ta'uusaati.

Dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo irratti waantota sababa ta'an kan biroo hir'ina shaakallitti. Afaan baruufi barsiisuu keessatti, dandeettii afaanii barattootaa cimsachuuf dalagaalee garagaraa fayyadamuun murteessaadha.Dandeettii barreessuu barattootaa guddisuuf dalagaalee adda addaa sadarkaalee adda addaatti gargaaramuun barattoota shaakalsiisuun barbaachisaadha. Gilgaalonni kun yeroo baay'ee akkaataa ulfina isaaniitiin bakka sadiitti qoodamu. Isaanis, dalagaalee to'annoo jalaa(controlled writing) jalatti barattoonni dogoggora irraa bilisa ta'anii dandeettii barreessuu isaaanii akka shaakalan carraa kennuuf jechaan kan qophaa'uudha. Dalagaalee qajeelcha jalaa(guided writing activities) akka gosa shaakala kanaatti, gilgaalonni ijoo sadarkaa kanatti kennamuu qaban bakka duwwaa guutuu , baay'isuu gabaabsanii jecha biraatiin barreessuun jijjiiruufi kanneen kana fakkaataniidha. Gilgaalota kanneen dabalees,gilgaalota kan akka waldubbii guutuu, waldubbii barreessuu, keeyyata walqixa ta'e(parallel paragraph) barreessuu irratti shaakaluu qabu. Walumaagalatti, gilgaalonni kun barattootaaf carraa shaakalaa ni uuma jedhamee amanama. Dalagaaleen barattoota shaakalsiisuu

kan biro dalagaalee barreeffama walabaati. Gosa shaakala barreessuu kanaatti, gilgaalota barattoota shaakalsiisan garaagaraatu jira. Gilgaalota kan akka keeyyata babal'isuun, afeewwan adda addaa kan akka seensaa, ibsaafi xalayaalee hin xumuramne xumuruu; afee tokko dubbisan jijjiiranii barreessuu; fakkiwwaniifi kanneen kana fakkaatan gargaaramuun barbaachisa. Gilgaalonni kun ofitti amanamummaa barattootaa guddisuun waan sammuu isaanii keessaa jiru baasanii akka barreessan taasisuu danda'a. Beekan (2015:154-158) hayyota garagaraa wabeeffachuun ibsee jira.

Yaadoleen armaan olii daree keessatti hojjiirra oolchuu dhabuun rakkoo guddaa dandeettii barreessuurratti fiduu danda'a. Haaluma kanaan barattoonni 6 (%15), sadarkaa 1ffaatti, hir'ina shaakalaa qaba jedhaniiru. Barattoonni irra caalaan 17 (%42.5), sadarkaa 2ffaa irratti wantoota dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo irra sababa ta'an hir'ina shaakalaa ta'usaa nu hubachiisa. Barattoonni 5 (%12.5), sadarkaa 3ffaa, barattoonni 4 (%10), sadarkaa 4ffaa, akkasumas, barattoonni 1 (%2.5) sadarkaa 5ffaa, 6ffaa, 8ffaa, 9ffaa barattoonni 3 (%7.5). sadarkaa 7ffaa, irratti kaa'uun barattoonni hundinuu dandeettii barreessuu saanii irratti waantota sababa ta'an keessaa inni jalqabaa hir'ina shaakaluu akka ta'e gabatee armaan olii irraa hubachuun ni danda'ama. Barataan kamiyyuu sadarkaa 5ffaa jala hin kenne.

Dhimma kanaan walqabatee afgaaffii barsiisotaf qophaa'e odeeffannoo dabalataa qaaccessuuf yommuu gaafafatamni, barsiisftuu mana barumsaa mootummaa sadarkaa 3ffaa irra keessee jirti. Sababi sadarkaa kanarra keetteef yommuu ibstu, barattoonni kun jalqabuma kutaa 1ffaa- 4ffa, kutaa 5ffaa-8ffaa, kutaa 9-10ffaa irraa kaasee dandeettii barreessuu akka gabbifatan shaakalaa waan hin dhufneef rakkoon amma kutaa 11ffaa irratti mul'atu bu'aa duraa waan ta'eef anis sadarkaa kanatti haamma narraa eegamu waan hin shaakalsiifneef rakkoon barattoota kanaa hamma umurii guutuu isaanii akka ta'u hubadha jechuu sagalee gaddaatiin ibsitee jirti.

Dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo irratti waantota sababa ta'an kan biroo hir'ina kaka'umsaati. Gabatee armaan oliirratti akka hubannutti barattoonni 6 (%15), sadarkaa 1ffaa fi sadarkaa 2ffaa irratti dandeettii barreessuu isaaniirratti hir'inni kaka'umsaa akka dhiibbaa fide nu hubachiisu. Barattoonni 9 (%22.5), sadarkaa 3ffaa, barattoonni 7 (%17.5) sadarkaa 4ffaa, barattoonni 8 (%20) sadarkaa 5ffaa, barattoonni 3 (%7.5), sadarkaa 6ffaa, barataan 1 (%2.5) sadarkaa 7ffaa, 8ffaafi 9ffaa irratti kaa'anii hin jirans.

Walumaagalatti, raga kanarraa wanni hubannu irraa caalaan barataa sadarkaa 1ffaa, 2ffaa, 3ffaafi 4ffaa, 5ffaa irratti yommuu barruu barreessan, dandeettii barreessuu isaaniirratti waantota dhiibbaa fidan keessaa inni guddaafi jalqabaa hir'ina kaka'umsa dhabuu barattootaa akka ta'e nutti mul'isa.

Dhimma kanaan walqabatee gaaffilee afaanii barsiisota gaafachuun, odeeffannoo dabalataa qaaceffamuun danda'amee jira. Haaluma kanaan gaaffii 7ffaa jalatti barsiiftuun sababa sadarkaa 5ffaarra keesseef barsiistuun mana barumsaa mootummaa waa'een dandeettii barreessuu barattootaa hojii manaa, hojii dareefi abbaltii yommuu kennu waa barreessuuf irra caalaan barattootaa gonkuma kaka'umsa hin qaban. Gama kootiinis baay'ina daree irraa kan ka'e barattoota koo kakaasuun/haamileessuun akka waa barreessan gochuurratti hanqina qaba jettee jirti. Walumaagalatti, yaada barsiistuun kennitee irraa waanti hubannu, dandeettii barreessuu danteettiwwan afaanii keessaa ulfaataafi xaxamaadha. Dandeettii ulfaataa kana daree barnootaa keessatti barattoonni akka gonfatan yommuu barbaadame obsa guddaafi kaka'umsa /haamileessuu barsiisaa barsiisuurrattii daraan eegama. Haata'umalee, yaanni barsiisonni kennan irraa kan hubannu ofii isaaniif kaka'umsaan dandeettii kana barsiisuuf barattoota akka dandeettii ulfaataa kana horatan gochuurratti hanqina guddaa akka qaban nu hubachiisa.

Dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo irratti waantota sababa ta'an keessaa kan biroo hir'ina seera barreeffamaa hordofuu dhabuudha. Haaluma kanaan barattoonni 4(%10), sadarkaa 1ffaa, barattoonni 5 (%12.5) , sadarkaa 2ffaafi 8ffaa irratti barattoonni 6(%15). sadarkaa 3ffaafi 4ffaa, akkasumas, barattoonni 12(%30), sadarkaa 5ffaa, barataan 1(%2.5), sadarkaa 6ffaafi 9ffaa, barattoonni sadarkaa 1ffaa irra kaa'an hinjiran. dandeettii barreessuu Afaan Oromoo irratti hir'ina seera barreeffamaa hubachuu dhabuu isaanii nu hubachiisa. Ragaa barattoonni kennan kanarraa kan hubannu barattoonni harki caalaan yommuu barreeffama barreessan seera barreeffamaa hubachuu dhabuu isaaniiti. Namni tokko seera barreeffamaa hubatee jira; kan jedhamu, mataduree filachuu, karoorsuu(ragaa funaanuu) , wixineessuu(barreeffama duree), sirreessuu, gulaaluufi gabaasuun xiyyeeffannoo keessa hin galle taanaan dandeettii barreessuurratti dhiibbaa fiduu danda'a. Kanaafuu, barattoonni harki caalaan dandeettii barreessuurratti seera barreeffamaa hubachuu dhabuusaanii ragaa kanarraa hubachuun ni danda'ama.

Dhimma kanaan kan walqabate gaaffilee afaanii barsiisota gaafachuun, odeeffannoo dabalataa qaaccessuun danda'amee jira. Haaluma kanaan gaaffii 7ffaa jalatti barsiistuun mana barumsaa mootummaa yommuu sadarkeessitu 1ffaarra keessee jirti. Sababa barattoonni yommuu barruu barreessan seera barreeffamaa hubachuu dhabuusaanii yommuu abbaltii garaagaraa kennu mataduree filadhaa keeyyata hanganaa barreessaa jedhuun, mataduree filachuurraa kaasee hanga gabaasuutti yommuu ilaalamu seera barreeffamaa eeganii barreessuurratti rakkoo guddaa qaban jettee jirti., Walumaagalatti, yaada barsiiftuu kanaarraa kan hubannu barattoonni isaanii seera barreeffama hubachuu dhabuu isaaniirraa kan ka'e barreeffama isaaniirratti dhiibbaa dandeettii barreessuu Afaan Oromoo keessatti akka qaban nutti agarsiisa.

Waantonni dandeettii barreessuu barattota Afaan Oromoo irratti sababa ta'an kan biroo dandeettii barreessuuf xiyyeeffannoo kennuu dhabuudha. Haaluma kaanaan gabatee 4.2.1.7.B. gaaffii 7ffaa irratti akka arginu, barattoonni yommuu barreeffama barreessan dhimma barreessaniif sana xiyyeeffannoo keessa galchuu dhabuusaanii sadarkaadhaan kaa'anii jiru. Haaluma kanaan barattoonni 8(%20) sadarkaa 1ffaa dandeettii barreessuuf xiyyeeffannoo kennuu dhabuusaanii nutti mul'isa. Barattoonni 4(%10), sadarkaa 2ffaafi 6ffaafi barattoonni 6(%15), sadarkaa 3ffaa, 5ffaa, 7ffaa, barataan 1(%2.5) sadarkaa 8ffaafi irra kaa'anii jiru. Barattoonni kamiyyuu sadarkaa 9ffaa irra hinkeenye.

Walumaagalatti, raga barattoonni kennan kanarraa waanti hubannu, barattoonni dandeettii barreessuu gonfachuuf xiyyeeffannoo kennuu dhabuusaanii sadarkaa kaa'anii jiru. Kanarraa kan hubannu, sadarkaan dandeettii barreessuuf xiyyeeffannoo kennan wal haa caalu malee hundi isaanii waan barreessan sana, qaama barreessaniifi kkf xiyyeeffannoo keessa kan hin galchine ta'uusaati. Namni tokko dandeettii barreessuu gonfachuuf, shaakaluu, kaka'umsa qabaachuu, seera barreeffamaa hubachuufi kkf xiyyeeffannoo keessa galchuu dhabnaan barreeffamicharratti dhiibbaa fiduu danda'a. Barattoonni harki caalu dandeettii barreessuu akka hin gonfanne raga kanarraa hubachuu dandeenya.

Dhimma kanaan walqabatee gaaffilee afaanii barsiisota gaafachuun, odeeffannoo dabalataa qaaccessuun danda'amee jira. Haaluma kanaan, barsiistuun mana barumsaa mootummaa sadarkaa 1ffaa irrakaa'uu yaadota gaaffii 7ffaa jala jiran keessaa dandeettii barreessuuf barattoonni xiyyeeffannoo hin kennan, sababnisaa kaka'umsa hin qaban, hin

shaakalan kanarraa ka'uun yommuu hojii manaa, abbaltii kennamerratti yommuu ilaalu barattoonni harki caalaan waanni isaan barreessan namaa hin dubbifamu, yaanni isaanii ifaa miti jettee jirti.

Waantota dandeettii barreessuurratti waantota sababa ta'an kan biro afaanicha beekna jechuun seeraan barachuu dhabuudha. Barattoonni Afaan Oromootiin afaan hiikkatan, rakkoon isaanii guddaan ilaalcha barnoota Afaan Oromootiif qabaniidha. Kana jechuun, yommuu barumsa daree keessatti baratan xiyyeeffannoo barbaachisaa ta'e hin kennaniif, sababnisaa afaan kana dubbachuufi dhaggeeffachuu hawaasaafi maatii keessatti baratanii gara mana barumsaa waan dhufaniif saayinsii Afaan Oromoo hunda waan beekan itti fakkaata. Afaanni hundi saayinsii mataasaa akka qabu hubannoo hin qaban. Kanarraa kan ka'e akkuma dubbatanitti waan barreessan waan itti fakkaatuuf, dandeettii barreessuuf xiyyeeffannoo hin kennan. Kanaaf akka itti dubbatanitti barreessuurratti dhiibbaa hammana hin jedhamne qabu. Ilaalchi afaanicha ni beekna jechuun seeraan barachuu dhabuusaanii hamma qophaa'ina gahanitti dandeettii barreessuusaaniirratti dhiibbaa guddaa fidee jira. Haaluma kanaan barattoonni 10(%22.5), sadarkaa 1ffaa, barattoonni 3(%7.5), sadarkaa 2ffaafi 6ffaa, barattoonni 8 (%20) sadarkaa 3ffaa barattoonni 9(%22.5), sadarkaa 4ffaa, barattoonni 4(%10), sadarkaa 5ffaa, barattoonni 3(%7.5), sadarkaa 6ffaa, barataan 1(%2.5), sadarkaa 7ffaa, 8ffaa, 9ffaa irra kaa'uun harki caalaan barataa sadarkaalee jalqabaa irra kaa'uun dandeettii barreessuu Afaan Oromooratti barattoonni oromoo afaanicha ni dandeenya jechuun dandeettii barreessuu akka hin gonfanne dhiibbaa irra gahuusaanii ragaa armaan oliirraa hubachuun ni danda'ama.

Dhimma afaanicha ni beekna jechuun seeraan barreessuu dhabuu odeeffannoo dabalataa argachuuf, barsiisotni gaafatamanii turan. Haaluma kanaan barsiistuun mana barumsaa mootummaa sadarkaa 7ffaa irra kaa'uun sababa isaa waliin akka armaan gadiitti ibsitee jirti. Ani dandeettii barreessuu kitaaba barataa keessa jiru irratti hundaa'ee yommuun barsiisuu fedhii barachuu dhabuu barattootaa irratti yommuu hundaa'u keessa lixee barsiisuu irratti na hafa. Sababnisaa afaan ni beekna jechuun waan barreeffamuuf xiyyeeffannoo hin kennan, jettee jirti

Waantota dandeettii barreessuurratti sababa ta'an keessaa kan biroo waa'ee dandeettii barreessuu kan cimsan kitaabilee wabii mana barumsaa keessatti/ mana kitaabaa keessa jiraachuu dhabuudha. Gabatee 4.2.7.1A haala dandeettii barreessuu barattoota gonfachiisuu keessatti haala fayyadamiinsa kitaaba wabii nutti mul'isa. Kitaabni wabii gahaa ta'eefi dandeettii barreessuu

barattootaa fooyyessuuf ooluu gara sadarkaa dhumaarratti(sad. 6ffaa, sad. 7ffaa, sad. 8ffaa,fi sad.9ffaa) irra caalaan barattootaa kaa'anii jiru. Haata'umalee, barataan 1(%2.5), sadarkaa 1ffaa 2ffaa 4ffaa , barattoonni 6 (%15,) sadarkaa 6ffaa barattoonni 12(%30), sadarkaa 7ffaa, barattoonni 9(%22.5), sadarkaa 8ffaa, barattoonni 10(%25), sadarkaa 9ffaa, irra kaa'anii jiru.Barattoonni hundinuu sadarkaa 3ffaafi 5ffaa hinsadarkeessine.

Walumaagalatti, barattoonni dandeettii barreessuu akka fooyyeffataniif kan gargaaru kitaabni wabii sadarkaan isaan kaa'an wal haa caalu malee mana barumsaa keessa hamma barbaadamu akka hin jirre ta'uusaa sadarkeessanii jiru. Dabalataanis kitaaba barattootaa ala kitaabni dandeettii barattoonni barreessuurratti qaban fooyyeessuuf gargaaru quubsaa akka hin taane gabaticharraa hubachuun ni danda'ama.Dhimma kitaabilee wabii ilaalchisee odeeffannoo dabalataa argachuuf, Barsiistuun mana barumsaa mootummaa sadarkaa 9ffaa irratti kaa'uun yaada ishee mana barumsaa keessatti kitaabni dandeettii barreessuushaakalsiisu kan hin jirre ta'uusaa hubatamee jira.

Walumaagalatti, gaaffii 7ffaa irratti barattoonni harki caalaan sadarkaa dhumaarratti yommuu kaa'an kitaabni dandeettii barreessuurratti hamma tokko mana kitaabaa keessatti akka argamu nutti haa mul'isu malee, deebiin afgaaffii barsiisotaarra waanti hubannu, barattoonni shakala barreessuu gabbifachuun barreeffama gahumsa qabu barreessuu akka danda'aniif, kitaaba barataa cinatti barattoota kan gargaaru kitaabni wabii kan hin jirre ta'uusaati. Haalli kun immoo barattoonni dandeettii barreessuu gonfachu keessatti shaakala kitaaba barattootaa keessaatti argamu qofarratti akka daangeffaman taasisuun, dandeettii barreessuu haalaan akka hin gonfanneefi barreeffama gahumsa qabu akka hin barreessine isaan taasisa.

Haata'umalee, barattoonni 3(%7.5) sadarkaa 1ffaa, 2ffaafi 6ffaa, barataan 1(%2.5), sadarkaa 3ffaafi 4ffaa, barattoonni 3(%7.5) sadarkaa 6ffaafi ,barattoonni 6(%15), sadarkaa 7ffaafi 8ffaa, barattoonni 17(%42.5) sadarkaa 9ffaa irratti kaa'anii jiru.Akkuma waliigalaatti, gabatee 4.2.1.7.B. irraa waanti hubannu, irra caalaan barataa kitaaba barataa keessatti gilgaalonni dandeettii barreessuu gahaa dhuunfachu dhabuu kan jedhu yommuu sadarkeessan gara dhumaarratti mul'atu. Haata'umalee, akka raga sakatta'a barruurratti kaa'amuu yaalametti ragaan faca'iinsa gochaalee boqonnaa 1ffaa irraa hanga boqonnaa 17ffaa waanti hubachu dandeenyu, gochi barreessuu kan biro waliin yommuu madaalamu xiqqaa ta'uusaa hubanna.

Walumaagalatti, gochaaleen barreessuu shaakalsiisuuf dhihaatan gochaalee 18(%12) qofa. Kun immoo gochaalee biro kitaabicha keessatti dhihaataniin walbira qabamee yommuu madaalamu, gochaaleen barreessuu shaakalsiisuu dhihaatan baay'ee xiqqaa ta'uusaa namatti mul'isa.

Waantonni dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoorratti sababa ta'ankan biro barsiisonni barattoonni waan barreessaniif barsiisaan barreeffamaan duubdeebii kennuu dhabuudha. Hojii barressuu barattoota daree keessatti shaakalan sororuun gahee barsiisaa keessaa isa tokko. Waan barattoonni barreessaniif duubdeebii kennuun kan barbaachisu dhuma semisteeraarratti qofa osoo hin ta'in haala walitti fufiinsa qabuun ta'uu qaba. Sababnisaa barreeffama barattootaarraa yeroo yerootti duubdeebii hin kennine yoo ta'e, dogoggora uumamuuf barattoonni abdii kutachuun dandeettii barressuu isaanii fooyyeffachuuf abdii dhabuu danda'u. Yaada kana ilaalchisee hayyuun Raimes(1983) akkanatti ibsiti, barsiisaan barreeffama barattootaa seemisteera dhumarratti ilaala yoo ta'e ofumaa madaallii mataasaa kennuuf gargaara malee akka barataan dandeettii barreessuusaa caalaatti fooyyefatu gumaachi inni godhu muraasa. Kanaafuu waan barataan kutaa keessatti barreessu ilaalanii gargaaruun bu'a qabeessa. Barattoonni dandeettii barreessuu akka gonfataniif, barsiisaan shaakala isaanii sororuun(ilaluun) baay'ee murteessaafi barbaachisaa ta'uunsaa ni hubatama. Akkasumas, duubdeebii barsiisaan barreeffama barattootaarratti kennu dandeettii barreessuu gabbifachuu barattootaarratti murteessaadha.

Barsiisaan duubdeebii barreeffamaan barattoota hundaaf kinnuun rakkisaa ta'uu danda'a.keessumaayyuu kutaa barattoonni baay'een jiran keessaatti caalaa rakkisaadha. Haata'umalee, barsiisaan barreeffama barattootaa sororee yaada itti kennuun barattoonni dandeettii barreessuu isaanii fooyyeffataa akka deeman taasisuu waan danda'uuf akka salphaatti irra darbamuu hin qabu.Haaluma kanaan, barattoonni 1(%2.5), sadarkaa 3ffaa barattoonni 3(%7.5), sadarkaa 4ffaa, barattoonni 4(%10), sadarkaa 5ffaa, barattoonni 9(%22.5), sadarkaa 6ffaafi 9ffaa, barattoonni 7(%17.5), sadarkaa 7ffaafi 8ffaa, irra kaa'uun barsiiftuun duubdeebii haala quubsaa ta'een kennuu dhabuu ishee dandeettii barreessuu akka hin horanne isaan gochuu gabatee armaan oliirraa hubachuun ni danda'ama.

Gabatee 4.2.1.7.B. irraa wanti hubannu barsiiftuun Afaan Oromoo gilgaala shaakalsiisuu barattootaaf yoo kennitu, duubdeebii kennu darbee darbee akka kennamu nu hubachiisa. Haata'umalee, dhimma kanaan walqabatee afgaaffii barsiisota gaafatame irratti barsiiftuunis,

sadarkaa 8ffaa irra keettee jirti.. Barsiistuun mana barumsaa mootummaas, sababa hanqina yeroorraa kan ka'e, walitti fufiinsaan barreeffama barattootaa sirreessuu dhabus, hojii daree, hojii manaafi abbaltii barreessuudhaan akka hojjetan darbee darbee barattootaaf kenna jettee jirti. Haata'umalee, afaaniin waan dogoggoran akka sirreeffatan itti hima jettee jirti.

Walumaagalatti, dogoggora barattootaa sirreessuun adeemsa dandeettii barreessuu gonfachu keessatti barbaachisaa ta'uusaa hayyunKeh(1990), akkana jedhee jira, "Duubdeebiin yaada ijaarsaa dubbisaa irraa barreessaaf akka gaaffiifi yaadaatti kennamu." Jedha.Yommuu kana ta'us barreessaan barreeffama yaaduma ofiisaa qofarratti osoo hin taane, dubbisaarratti xiyyeeffatee akka barreessuuf gargaara jedha.

Walumaagalatti yaada gabatewwaan 4.2.1.7.A.fi 4.2.1.7.B. irraa wanti hubannu dandeettii barreessuu keessatti wantoota sababa ta'an kan akka barsiisonni dandeettii barreessuu haalaan barsiisuu dhabuu, hir;inna shaakalaa, hir'ina kaka'umsaa, hir'ina seera barreeffamaa hubachuu dhabuu, dandeettii barreessuu goonfachuudhaaf xiyyeeffannoo kennuu dhabuu, afaanicha beekna jechuun seeraan barachuu dhabuu, kitaabileen wabii barreessuu shaakalsiisan mana barumsaa keesa jiraachuu dhabuu, kitaaba barataa keessatti gochaalee barreessuu shaakalsiisan jiraachuu dhabuu, barsiisonni duubdeebii barattootaaf kennuu dhabuu, manneen barnoota lamaanuu keessatti rakkooleen ka'an kunniin bifuma walfakkaatuun mul'achuu isaa gabateewwan eeraman kunniin nimul'isu.

Gabatee 4.2.1.8 Faca'iinsa Dandeettii Afaanii Arfan Kitaaba Barataa A/O kutaa 11ffaa keessatti dhihaatan

Boqonnaa	Safartuu									
	A		B		C		D		I	
	Lakk	%	Lakk	%	Lakk	%	Lakk	%	Lakk	%
Tokkoo	1	%12	3	%38	3	%38	1	%12	8	%100
Lama	-	-	3	%100	-	-	-	-	3	%100
Sadii	2	%25	3	%38	3	%37	-	-	8	%100
Afur	1	%20	3	%60	-	-	1	%20	5	%100
Shan	1	%25	3	%75	-	-	-	-	4	%100
Ji'a	-	-	3	%75	-	-	1	%25	4	%100
Torba	4	%37	3	%27	3	%27	1	%9	11	%100
Sadeet	1	%14	-	-	-	%43	3	%43	4	%100
Sagal	1	%12	3	%38	3	%38	1	%12	8	%100
Kudhan	-	-	3	%50	3	%50	-	-	6	%100
Kudha tokko	-	-	3	%100	-	-	-	-	3	%100
Kudha lama	-	-	3	%43	3	%43	1	%14	7	%100
Kudha sadii	2	%25	3	%38	3	%37	-	-	8	%100
Kudha afur	1	%14	3	%43	3	%43	-	-	7	%100
Kudha shan	-	-	3	%100	-	-	-	-	3	%100
Kudha ji'a	4	%57	-	-	3	%43	-	-	7	%100
Kudha torba	2	%25	3	%38	3	%37	-	-	8	%100
Ida'ama	18	%17	45	%43	33	%31	9	%9	105	%100

Hub. A= dandeettii barreessuu B= dandeettii dubbisuu

C= dandeettiidhaggeeffachuu D= dandeettii dubbachuu

Akkuma gabatee 4.2.1.8. irratti argamu, dandeettii afaanii arfan kitaaba Afaan Oromoo barataa kutaa 11ffaa boqonnaa tokko hanga boqonnaa kudha torbaa keessatti bifa adda addaatiin faca'anii argamu. Haaluma kanaan, boqonnaa tokkoffaa kitaabichaa keessatti, dandeettiin barreessuu 1(%12), dandeettiin dubbisuu 3(%38), dandeettiin dhaggeeffachuu 3(%38), fi dandeettiin dubbachuu 1(%12) dhihaatanii jiru.

Ragaa faca'iinsa dandeettiiwan arfan boqonnaa tokkoffaarraa waanti hubachuu dandeenyu, boqonnicha keessatti xiyyeeffannoo guddaan dubbisuufi dhaggeeffachuuf kan kenname ta'uusaati. Kanamalees, gama barreessufi dubbachuutiin dandeettii barattootaa fooyyessuuf boqonnaa kana keessatti xiyyeeffannaan jiru xiqqaa ta'uusaa hubachuun ni danda'ama.

Boqonnaa lammaffaa keessatti dandeettiin afaanii xiyyeeffannoon dhihaatan, dandeettii dubbisuu 3(%100) qofa. Kunis kan nu hubachiisu kitaabicha keessatti dandeettii barreessuutiif xiyyeeffannoon kan hin kennamne ta'uusaa nu hubachiisa.

Boqonnaa sadaffaa keessatti dandeettiin barreessuu 2(%25), dandeettiin dubbisuu 3(%38), dandeettiin dhaggeeffachuu 3(%38), boqonnaa kana keessattis gama dandeettii barreessuun dalagaan dhihaate xiqqaa ta'uusaa nu hubachiisa.

Boqonnaa arfaaffaa keessatti dandeettiin barreessuu 1(%20), dandeettiin dubbisuu 3(%60), dandeettiin dubbachuu 1(%20), boqonnaa kana keessatti haalli faca'iinsa dandeettii barreessuu dandeettiiwwan biro waliin walbira qabamee yoo madaalamu xiqqaa ta'uusaa hubanna.

Boqonnaa shanaffaa keessatti dandeettiin barreessuu 1(%25), dandeettii dhaggeeffachuu 3(%75) boqonnaa kana keessatti haalli faca'iinsa dandeettii barreessuu dandeettii dhaggeeffachuu waliin yommuu madaalamu baay'ee xiqqaa ta'uusaa nutti mul'isa.

Boqonnaa 6ffaa keessatti dandeettiin barreessuu gonkuma hin jiru; dandeettii dubbisuu 3(%75), dandeettii dubbachuu 1(%25), haalli faca'iinsa dandeettii barreessuu kan biro waliin yommuu madaalamu gonkumaa akka hin jirre raga mul'aturraa hubachuu dandeenya.

Boqonnaa 7ffaa keessatti dandeettiin barreessuu 4(%37), dandeettiin dubbisuu 3(%27), dandeettii dhaggeeffachuu 3(%27), dandeettii dubbachuu 1(%9), boqonnaa kana keessatti dandeettii barreessuu dandeettiiwwan biraa waliin yoo walbira qabamee ilaalamu haala gaariin shaakalli dhihaateera jechuu raga arginu irraa hubachuun ni danda'ama. Boqonnaa saddeeffaa keessatti dandeettiin barreessuu 1(% 14), dandeettii dhaggeeffachuu 3(%43), dandeettii dubbachuu 3(%43) boqonnaa kana jalatti dandeettii barreessuu dandeettiiwwan biro waliin walbiraqabnee yoo madaalle ammas faca'iinsi isaa xiqqaa ta'uusaa nutti mul'isa.

Boqonnaalee hafan kanneen akka boqonnaa 9ffaa, 10ffaa, 11ffaa fi 15ffaa keessatti dandeettiin barreessuu xiyyeeffannoon shaakalsiisuuf kitaabicha keessatti dhihaatan kan hin jirre ta'usaa gabatee 4.2.1.8. irratti hubachuun ni danda'ama. Haata'umalee, akkuma gabaticharraa hubannu, boqonnaawwan; 3ffaa, 7ffaa, 13ffaa, 16ffaafi 17ffaa keessatti haalli faca'iinsa dandeettii barreessuu kitaaba barattoota kutaa 11ffaa keessatti dhihaatanii hamma tokko gaariidha jechuun ni danda'ama.

Walumaagalatti, kitaabni barataa kun boqonnaa tokko hanga kudha torbaatti faca'iinsi dandeettii barreessuu shaakalsiisuu sakatta'amanii jiru. Haaluma kanaan dandeettii barreessuu 18(%17), dandeettii dubbisuu 45(%43), dandeettii dhaggeeffachuu 33(%31), fi dandeettii dubbachuu 9(%9), walumaagalatti, dandeettiwwan arfan kitaabicha keessatti dhihaatan 105 keessaa, shaakallii dandeettii barreessuuf dhihaatan gochaalee 18(%17) qofa. Ragaa kanarraa kan hubannu dandeettii kan biro kitaabicha keessatti dhihaataniin walbira qabnee yoo madaallu gochaaleen dandeettii barreessuu shaakalsiisuuf dhihaatan baay'ee xiqqaa ta'usaa nutti mul'isa.

Gabatee 4.2.1.9.A. Faca'iinsa qormaata Afaan Oromoo Dandeettiiwwan Arfan irratti xiyyeeffachuusaa

Ulaagaa Sakatta'a Qormaata

Maqaa M/B- Qophaa'ina Shaashamannee (kan mootummaa)

Kutaa qormaanni qophaa'eef- 11ffaa

Gosa Barnoota -Afaan Oromoo

Barsoota qormaanni itti qophaa'e 2005-2008 A.L.I

Lakk	Qabiyyee barnootaa	A		B		C		D		I	
		Lakk	%	Lakk	%	Lakk	%	Lakk	%	Lakk	%
1	Dandeettii dhaggeeffachuu	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2	Dandeettii dubbachuu	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3	Dandeettii dubbisuu	10	%22.22	-	-	11	%16.66	7	%8.75	28	%12.01
4	Dandeettii barreessuu	1	%2.22	7	%17.07	3	%4.54	12	%15	23	%9.87
5	Seerlugaafi jechaa	14	%31.11	23	%56.09	40	%60.60	43	%53.75	120	%51.50
6	Og-barruu	20	%44.44	11	%26.82	13	%19.69	18	%22.5	62	%26.60
	Ida'ama	45	100	41	100	66	100	80	100	233	100

Hub. A= qormaata Bara 2005 A.L.I B= qormaata Bara 2006 A.L.I C=qormaata Bara 2007 A.L.I

D= qormaata Bara 2008 A. L.I I= Ida'ama

Ragaan Gabatee 4.2.1.9.A. irratti qormaata bara 2005 kan semisteera tokkoffaa gaaffilee dhihaatan keessaa dandeettiin dubbisuu 10(%22.22) kana akka dubbisanii hubachuurratti xiyyeeffatan yommuu ta'u, dandeettiin barreessuu 1(%2.22) keeyyattarratti kan hundaa'eefii beekumsi seerlugaafi jechootaa 14(%31.11) kana akka gosoota hennaa, garee jechootaa, gosoota gochimaa, hiika jechaafi waa'ee gaaleefi gosoota gaalee irratti xiyyeeffate ta'uusaa; beekumsa ogbarruu ilaalchisee 20(%44.44), marsaa sirna gadaa, umurii sadarkaa gadaa, waa'ee asoosamaa, hibboofi jechamaafi hiika isaa of keessatti dhuunfachuu isaa nutti mul'isa.

Walumaagalatti, qormaanni bara 2005 A.L I mana barumsaa kana keessatti qophaa'e dandeettiiwwan inni dhuunfate yommuu ilaalamu xiyyeeffannoonn 1ffaan kan kennameef beekumsaa ogbarruuf yommuu ta'u, sadarkaa lammaffaarratti kan xiyyeeffannoon irratti kenname dandeettii seerlugaafi jechootaa yommuu ta'u xiyyeeffannoon sadaffaan dandeettii barreessuu ta'uusaa ragaa gabatee armaan oliirraa nu hubachiisa. Dandeettiin dhaggeeffachuufi dandeettiin dubbachuu ragaa gabatee kanaarraa akka hubachuu dandeenyutti gaaffileen qormaataaf dhihaatan hin mul'atan. Sababi isaas baay'inaan daree barnootaa, yeroo, leecaaleefi humna namaa waan gaafatuuf qormaata semisteeraa keessatti kan hin dhuunfatamne ta'uusaa barsiiftuu mana barumsaa kanaafi anis muuxannoo qaburraa yaada barsiiftuun kennite dhugoomsa.

Ragaan armaan olii kan nu hubachiisu dandeettiiwwan afaanii keessaa dandeettiin barreessuu xiyyeeffannoo baay'ee gadaanaa kennamuusaa nu hubachiisa. Akka qorannoon garaagaraa dubbatutti barsiisonni qormaata yommuu baasan kaayyoo qormaataafi faayidaa qormaattarratti xiyyeeffannoon guddaa godhamuu akka qabu eeru. Hayyuun Tesfaye (1981:119) waa'ee kaayyoo qormaata afaanii yommuu ibsan, "Yeruma kamiyyuu qormaata ni qopheessina yommuu jennu, kaayyoo qormaataa, maaliif akka qorru sirriitti beekuun barbaachisummaasaa cimsanna". Kaayyoo barumsaa hubachuu gaafata. Ragaa gabatee armaan olii yoo ilaallu barsiisonni mana barumsaa kanaa kaayyoo qormaata afaaniirratti xiyyeeffachuu dhabuusaanii nu hubachiisa.

Ragaan gabatee 4.2.1.9.A. irraa qormaata bara 2006 A.L.I kan semisteera lammaffaa gaaffilee dhuunfaman keessaa dandeettii dubbisuuf xiyyeeffannoon hin kennamneef. Dandeettiin barreessuu 7(%17.07) , gosoota keeyyataa, amala keeyyata gaarii(amala keeyyata gaarii

dabalataa, amala keeyyata gaarii murteessaa) jecha yookiin gaalee barreessuurratti kan xiyyeeffate yommuu ta'u, dandeettiin seerlugaafi jechootaa 23(%56.09) , waa'ee himaa, gaalee maqaa, gaalee gochimaa, maalummaa ciroo, hariiroo ciroofi gaalee, jalqabii afaanii hundee jechaa, fufiilee tajaajiliarratti, jecha, dhamjechaafi garaagarummaa jechaa, yaaxxina afaaniirratti ka'aniifi bamaqaalee ofkeessatti dhuunfachuusaa nutti mul'isa. Dandeettiin ogbarruu 11(% 26.82) afoola, weelluu, geerarsa, mammaaksaafi dubbii qolaarratti kan xiyyeeffateefi dandeettii dhaggeeffachuufi dubbachuu wanti dhuunfate tokkollee hin jiru.

Walumaagalatti, qormaata bara 2006 A.L.I kan of keessatti qabate yommuu ilaallu gosoota dandeettii afaanii keessaa xiyyeeffannoon tokkoffaan kan irratti kenname beekumsa seerlugaafi jechootaa yommuu ta'u, sadarkaa lammaffaarratti dandeettii ogbarruurratti xiyyeeffannoon kennamuusaafi sadarkaa sadaffaarratti dandeettii barreessuu akka kennameef ragaan gabateerraa nutti agarsiisa.

Ragaa gabatee kanarraa qormaanni bara 2007 A.L.I kan semisteera tokkoffaafi lammaffaa qabiyyeen barnoota Afaan Oromoo keessatti dhuunfatan, dandeettii dubbisuu 11(%16.11), adeemsawwan dubbisuufi dubbisanii hubachuu of keessatti dhuunfachuusaafi dandeettii barreessuu 3(%4.54) , fufiifi gosootasaa, sirna tuqaalee, odaalee Oromoo shanan maqaafi bakka argamsa isaanii barreessi kan jedhuufi gaaffilee kunniin irra buusa(boonasii) kan kenname yommuu ta'u; gaaffilee qormaataa keessatti akka hin dhuunfatamne ta'uusaa nutti mul'isa. Beekumsa seerlugaafi jechootaa 40(%60.60), waa'ee dhamjechaa, sagalee dubbii bakkaafi haala uumamaa, garee jechootaa, haala dubbii,dhaamsagoota Afaan Oromoo(dubbifamaafi dubbachiisaa), fufii duubee, godchima darbeeyyiifi faaldarbeeyyiifi hima keessatti gaaleewwan baasanii caasessuu irratti matima dhokataa, walqabsiistuu, jechoota hiima xumuraa of keessaa qabaachuusaa ragaan nutti mul'isa. Beekumsa ogbarruu 13(%19.69), mammaaksota, hiika jechamaa, ciigoo(soorgoofi sobbooqoo(ciiigoo)) , gadaa Oromoorratti kan xiyyeeffate ta'uusaa nutti agarsiisa.

Walumaagalatti, qormaanni bara 2007 A.L.I qabiyyeewwan dhuunfate keessaa dandeettiin seerlugaafi jechootaa sadarkaa tokkoffaarratti xiyyeeffannoon itti kennamee jira. Beekumsi ogbarruu sadarkaa lammaffaarratti xiyyeeffannoon itti kennamuusaafi sadarkaa sadaffaarratti dandeettii dubbisuu yommuu ta'u; sadarkaa arfaffaarratti dandeettii barreessuuf xiyyeeffannoon

gadiaanaan kan kenname ta'usaa gabaticharraa hubachuun ni danda'ama. Ragaa kanarraa kan hubannu, qormaanni barsiisonni qopheessan keessaa dandeettii barreessuu irratti xiyyeeffannoo akka hin kennine kan nutti mul'isuudha. Karaa biroottiin immoo barsiisonni qormaata yommuu qopheessan caalaan kan irratti xiyyeeffatan dandeettii seerlugaafi jechootaa ta'uusaa ragaan gabateerraa nutti mul'isa.

Ragaa gabatee 4.2.1.9.A. kanarraa qormaanni bara 2008 A.L.I kan semisteera tokkoffaaf lammaffaa mana barumsaa kana keessatti qophaa'e qabiyyeen of keessatti dhuunfate dandeettii dubbisuu7(%8.75), walaloo dubbisanii hubachuu, bo'oo walaloo, ergaa keeyyata walaloorratti xiyyeeffate, walaloo barreefame, sarara meeqarratti akka argamuufi walaloon kenname gosa walaloo kami akka ta'eefi itti fayyadamaan walaloo kanaa eenyu akka ta'e gaaffilee jedhu dhuunfatamanii akka jiran nu hubachiisa. Dandeettiin barreessuu 12(%15) sirna tuqaalee, amala keeyyata gaarii, qaama xalayaa caacculee asoosama barreessuu, faayidaa sirna tuqaalee(tuqlameefi mallattoo gaaffii), caasaa hima Afaan Oromoo barreessi kan jedhu, qaama keeyyataa, garee jechootaa fi gosoota dhamjecha Afaan Oromoo barreessi gaaffilee jedhaman irratti xiyyeeffachuusaa nutti agarsiisa.

Beekumsi seerlugaafi jechootaa 43(%53.75) gosoota henna(ammeennaa,tarsiiqaa, amsiqaa), himoota caasaarratti hundaa'uun (hima dachaa, hima salphaa), hima tajaajilarratti hundaa'uun, gosoota gaalee, dhamjecha walabaa, gosoota gochimaa(gochima gocha agarsiistuu, walqabsiistuu,darbeeyyii),fufiilee,gosootagochimaa, kaayyoo afaan dubbachuu(dandeettiiwwan arfan cimsuudhaf) sagalee dubbii(xinsaga, caasaa birsagaa, gosoota maqaa uumamtee, hima Afaan Oromoo, ibsa maqaafi hiika jechaa akka galumsaa of keessatti dhuunfachuusaa nu hubachiisa.

Beekumsi ogbarruu gaaffilee18(%22.5), amala afoola(jijjiirama), mammaaksa, ciigoo(soorgoofi sookoo), hibboo, asoosama,diraamaafi asoosama, birsagaafi dhamsaga, alasoosama, jechamaafi hiika jechamaa kan jedhu of keessatti dhuunfachuusaa ragaan gabateerraa nutti mul'isa.

Walumaagalatti, qormaanni bara kana keessatti qophaa'aa ture; sadarkaa tokkoffaarratti xiyyeeffannoo guddaan kan kennameef beekumsa seerlugaafi jechootaa ta'uusaa hubanna. Sadarkaa lammaffaarratti xiyyeeffannoo kan itti kenname beekumsa ogbarruu akka ta'eefi sadarkaa sadaffaarratti dandeettii barreessuu ta'uusaafi inni sadarkaa arfaffaarratti xiyyeeffannoon irratti kenname dandeettii dubbisuu ta'uusaa ragaan kaa'ame nutti mul'isa.

Walumaagalatti, qormaanni bara 2005 A.L.I hanga bara 2008 A.L.I mana barumsaa kana keessatti barsiisota adda addaatiin qophaa'ee ida'amni isaanii yommuu ilaalamu gaaffilee 233 keessaa dandeettiin dubbisuu gaaffilee 28(%12.01) yommuu ta'u, dandeettiin barreessuu 23(%9.87) of keessatti qabatee kan jiruufi beekumsa seerlugaafi jechoota gaaffilee 120(%51.50) akka dhuunfatee jiruufi gaaffileen kunniin sadarkaa tokkoffaarratti xiyyeeffannoo bara baraan akka argateefi dabalataan immoo lammaffarratti xiyyeeffannoon kan irratti kenname beekumsa ogbarruu gaaffilee 62(%26.60) kan dhuunfateefi sadarkaa sadaffarraatti dandeettii dubbisuu gaaffilee 28(%12.01), of keessatti dhuunfachuu akka danda'ameefi sadarkaa araffaarratti dandeettii barreessuu qormaata waggoota afur keessatti gaaffilee 23(%9.87) of keessatti dhuunfachuu isaa ragaan gabateerraa nutti mul'isa.

Ragaa gabatee kanarraa waanti hubannu dandeettii ulfaataafi xaxama kana akka salphaatti ilaalamee qormaata irratti xiyyeeffannoon gadiaanaan irratti kennamuun isaa barattoonni irra deddeebi'anii qormaataaf jecha akka hin shaakalleefi dandeettii barreessuu akka hin gonfanne waan taasisuuf, akkasumas, wantota dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo irratti dhiibbaa geessisu kessaa tokko gaaffileen dandeettii kana cimsan haala bilchaataan xiyyeeffannoo itti kennamuu dhabuu irraan kan ka'e akka ta'e gabateen armaan olii nutti mul'isa.

Karaa biroottiin immoo gaaffileen baroota afurii kunneen gama dandeettii barreessuutiin bahaan akka sakatta'amuu yaalametti dandeettii barreessuu, jechaan, gaaleefi himaan bahee malee, kan akka keeyyata barreessuufi barruu dheeraa barreessuu dhuunfatee hin jiru. Kanaafuu, barattoonni yommuu barreessan yaada isaanii ibsachuurratti seerluga afaanichaa eegurratti, qubguddeessuurratti, sirna tuqaalee iddoo sirrii ta'etti fayyadamuufi dhabuurratti fi kkf kan keessatti madaalamu qormaanni dhihaate akka hin jirre qormaatota qophaa'an kanarraa hubachuun ni danda'ama.

Gabatee 4.2.1.9.B. Faca’iinsa Qormaat Afaan Oromoo Dandeettiiwwan Arfan Irratti Xiyyeeffachuu Isaa

Ulaagaa Sakatta'a Qormaata

Maqaa M/B- Qophaa'ina luusii(kan dhunfaa)

Kutaa qormaanni qophaa'eef- 11ffaa

Gosa Barnoota -Afaan Oromoo

Barnoota qormaanni itti qophaa'e 2005-2008 A.L.I

Lakk	Qabiyyee barnootaa	A		B		C		D		I	
		Lakk	%	Lakk	%	Lakk	%	Lakk	%	Lakk	%
1	Dandeettii dhaggeeffachuu	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2	Dandeettii dubbachuu	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3	Dandeettii dubbisuu	8	%28.57	17	%14.91	5	%6.25	11	%9.64	41	%12.20
4	Dandeettii barreessuu	1	%3.57	24	%21.05	7	%8.75	10	%8.77	42	%12.5
5	Seerlugaafi jechaa	19	%67.85	47	%41.22	39	%48.75	67	%56.14	172	%51.19
6	Og-barruu	-	-	26	%22.80	29	%36.25	26	%22.80	81	%24.10
	Ida'ama	28	100	114	100	30	100	114	100	336	100

Hub. A= qormaata Bara 2005 A.L.I B= qormaata Bara 2006 A.L.I C= qormaata Bara 2007 A.L.

D= qormaata Bara 2008 A.L.I I= Ida'ama

Ragaa gabatee 4.2.1.9.B. irratti qormaanni bara 2005 A.L.I Kan semisteera tokkoffaa gaaffilee dhihaatan keessaa dandeettiin dubbisuu 8(%28.57), keeyyata gabaabaa kenname keessatti bakka lakkoofsaa jechoota keeyyaticha guutuu taasisan filadhu kan jedhan of kessatti dhuunfatee jira. Dandeettii barreessuu 1(%3.57), gaaffii afaan akkamitti jalqabame? Ibsi kan jedhutu dhihaatee ture. Beekumsi seerlugaafi jechootaa 19(%67.85), maxxantuu hortee fi uumamtee, seerota afaanii, dhufaattii afaanii, jechoota walfakkaatan, dhamjecha Afaan Oromoo, jechoota haadhoo, hundee jechaa, hiika jechootaa jala muramanii of keessatti dhuunfachuusaa ragaan gabaticharra jiru nutti mul'isa. Beekumsi ogbarruu qormaata bara kanaa keessatti gonkuma akka hin dhuunfatamne ragaan gabatee kana keessaa hubachuun ni danda'ama.

Qormaanni bara 2006 A.L.I kan semisteera lammaffaa gaaffilee dhihaatan keessaa qabiyyee barnoota afaanii, faayidaafi kaayyoo qormaata afaani dhuunfachuufi dhuunfachu dhabuusaa mirkaneeffachuuf yommuu ta'u, waa'ee faayidaa qormaata afaanii hayyuun Bachman(1990: 54) Yommuu ibsu, qormaanni afaanii faayidaalee ijoo lama akka qabu; tokkoffaan, qormaanni afaanii adeemsa barsiisuu murtaa'e kennuuf akka ragaatti madda ta'ee fayyada. Lammaffaan immoo, afaan baruufi barsiisuu keessatti qorannoolee godhamanii fi akka akeektuu ta'ee fayyaduu danda'a jedhu.

Haata'umalee, gaaffilee 114 dhihaatan keessaa dandeettiin dubbisuu 17(%14.91), kan akka dubbisanii hubachuufi gaaffilee dubbisa keessaa bahaniif qubee deebii sirrii qabate filadhu kan jedhu dhuunfatee jira. Dandeettii barreessuu 24(% 21.05), filannoowwan dhihaatan keessaa kan sirrii qubeeffame filadhu kan jedhu, jecha sagalee dheeraa barreessiifi dandeettiiwwan afaanii keessaa waa uumuuf kan oolu gaaffilee jedhu dhuunfatee jira. Beekumsaseerlugaafi jechootaa ilaalchisee gaaffileen 47(%41.22), kan irratti xiyyeeffate kan akka xumura ce'umsaa, maxxantuu hortee, maxxantoota waa'ee uumama afaanii ilaalchisee, amala afaanii, maqeessituu, garee jechaa jechaa jijjiiruu, caasaa himaafi bamaqaarratti. Beekumsi ogbarruu gaaffilee dhihaatan keessaa 26(%22.80), qormaata bara kana keessatti dhuunfatamee jiraachuusaa gabateen armaan olii nu hubachiisa.

Qormaanni bara 2007 A.L.I xiyyeeffannoo dandeettiiwwan afaanii arfan irratti yommuu sakatta'amu dandeettiin dubbisuu 5(%6.25), dubbisanii hubachuurratti akkasumas, dandeettiin barreessuu 7(%8.75), filannoowwan dhihaatan keessaa kan sirriitti barreeffame yookiin

qubeeffame filadhu kan jedhu yommuu ta'u, dabalataanis sirna tuqaalee iddoo sirrii ta'etti galchuu ilaalchisee faayidaa mallattoo ashuu, faayidaa tuqaafi qoodduu, faayidaa mallattoo gaaffii, faayidaa qoodduufi faayidaa raajeffannoo kan of keessatti qabatedha. Beekumsi seerlugaafi jechoota gaaffileen dhihaatan immoo 39(%48.75), bal'inaan of keessattikan qabate yommuu ta'u, beekumsi ogbarruu gaaffilee 29(%36.25) of keessatti kan dhuunfate; bamaqaafi ramaddii, jecha adda ta'e filadhu, gosoota maqaa(dhuunfaafi kilayyaa), dhamjecha danummaa agarsiisaniifi hiika jechootaa akka galumsaatti hiikuu, garee jechaa, faallaa jechootaafi jechoota waliin deeman dhuunfachuu isaa ragaan gabatteerraa nu hubachiisa.

Walumaagalatti, faca'iinsi qormaanni bara kana dhihaate dandeettiiwwan afaanii arfan irratti xiyyeeffannoo kenname yommuu ilaallu sadarkaa tokkoffaarratti beekumsa seerlugaafi jechootaa, sadarkaa lammaffaarratti beekumsa ogbarruu, sadarkaa sadaffaarratti dandeettii barreessuufi dhumarratti dandeettii dubbisuu of keessatti dhuunfachuusaa nutti mul'isa. Haata'umalee, dandeettiin barreessuu akka beekumsa seerlugaa, jechootaafi beekumsa ogbarruu xiyyeeffannoon kenname baay'ee xiqqaa ta'uusaa ragaan gabateerraa nutti mul'isa. Qormaanni kaayyoo fi faayidaa afaanii irratti hin xiyyeeffanne tokko barsiisaan sun maal qoruu akka barbaadeefi maalif qoruu akka barbaade gaaffilee jedhan beekumsa akka hin qabne nu hubachiisa. Dandeettiiwwan afaanii arfan keessaa dandeettiin barreessii dhumarratti mana barumsaa keessatti waan baratamuuf, baay'ee ulfaataafi xaxamaa waan ta'eef qormaata qophaa'u keessatti barsiisan semisteera semisteeraan irra deddeebi'ee yoo qopheesse barataanis irra deddeebi'ee waan shaakaluuf dandeettii barreessuu gonfachuu ni danda'a ture. Haata'umalee, barsiisonni dandeettii kana qormaataarratti bal'inaan baasuu dhabuu isaanii waantota dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromooratti dhiibbaa geessisan keessaa tokko ta'uusaa ragaa gabateerratti dhihaate nutti mul'isa.

Qormaanni bara 2008 A.L.I yommuu qaaccessamu gaaffilee seemisteera tokkoffaafi lammaffaa qophaa'an 114 keessaa dandeettii dubbisuu 11(%9.64) dubbisanii hubachuufi gosoota dandeettii dubbisuu 14 keessatti qabatee jira. Dandeettiin barreessuu 10(%8.77), kan akka qubguddeessuu, qubee guddaan kan hin barreeffamne kan jedhuu filannoowwan kennaman keessaa akka filatan, kan sirriitti hin qubeeffamne, seera qubeessuu Afaan Oromoo, caasaa keeyyataa, caacculee asoosamaafi diraamaa sadii barreessi, amala asoosama dheeraafi gabaabaa, maalummaa asoosamaafi gosoota diramaa ibsa gabaabaa kenni kan jedhu of keessatti dhuunfatee jira.

Beekumsa seerlugaafi jechoota 67(%56.14) gosoota maqaa(dhunfaafi killayyaa) garee jechootaa, birsaga banaafi cufaa, birsaga meeqa akka qabu, waa'ee waqtiilee, jechoota diigalaa, hima caasaarratti, hiika jechaa, qaama himaa xiqqaa, bakka uumama sagalee dubbii, gosoota maqibsii, gosoota xumibsii, birsaga salphaafi caasaa birsagaa, ciroo, gosoota himaa tajaajilarratti, gosoota gaalee, gossota walqabsiistuu, gosa himaa, gosa ciroo of keessatti dhuunfatee jira. Beekumsa ogbarruu gaaffilee 26(%22.80) jechama, gaaffilee afoola garaagaraa, maalummaa asoosamaa, gosoota asoosamaa, gosoota diraamaa, caacculee asoosamaa, afoola garaagaraa kan akka ciigoo, mammaaksa, hibboo, malleen dubbii of keessatti dhuunfatee akka jiru ragaan gabatee armaan olii nutti mul'isa.

Walumaagalatti, qormaanni bara 2005 A.L.I hanga bara 2008 A.L.I mana barumsa dhuunfaatti qophaa'e gaaffilee 336 keessaa dandeettiiwwan afaanii arfan keessaa xiyyeeffannoo guddaan kan irratti kenname beekumsa seerlugaafii jechootaa 172(%51.19) xiyyeeffannoon lammaffaan kan irratti kenname beekumsa ogbarruu 81(%24.10), xiyyeeffannoon sadaffaan kan irratti kenname dandeettii barreessuu,42(%12.5), xiyyeeffannoon dhumaa kan kenname dandeettii dubbisuu41(%12.20), akka ta'e ragaan waggoota afur keessatti qormaata qophaa'e keessatti gabateerraa nutti agarsiisa. Dabalataanis,dandeettiin dhaggeeffachuufi dubbachuu waggottii arfan keessatti akka hin dhuunfatamne ragaan gabateerraa nutti mul'isa. Sababni dandeettiiwwan kunniin qormaata seemisteeraarratti hin qophoofneef yeroo, qabeenya, humna namaafi labiraatooriin dandeettii dhaggeeffachuu manneen barnootaa keessatti argamudhabuu irraan kan ta'e qophaa'uu hin danda'u jechuun barsiisaan mana barumsa kanaa yaada kennee jira.

Yaadonni dimshaashaa qormaata wagaa afuriif manneen barnoota kanneen keessatti barsiisota garaagaraatiin kan qophaa'e walitti cuunfamee yommuu xiinxalamu gaaffilee 569 keessaa baayinni beekumsaa seerlugaafi jechootaa 292(%102.69), xiyyeeffannoon olaanaan irratti kennamee jira. Beekumsa ogbarruu gaaffilee 143(%50.7), xiyyeeffannoon lammaffaan irratti kennamee jira. Dandeettiin dubbisuu gaaffilee 69(%24.51), sadarkaa sadaffaa irratti xiyyeeffannoon kennameefii jira. Dandeettii barreessuu gaaffilee 65(%22.37), dhumarratti xiyyeeffannoon itti kennamuu isaa ragaan gabatee 4.2.1.9.A. fi 4.2.1.9.B. nutti mul'isa.

Walumaagalatti, yaada armaan oliirra waanti hubannu, qormaanni waggaa afurii xiinxalame;manneen barnoota lamaan keessatti xiyyeeffannoon itti kennamee akka

hinqophoofne nu hubachiisa. Kanaaf, waantota dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromooratti dhiibaa fidan keessaa inni tokko dandeettii ulfaataa kanaaf barsiisonni yommuu qormaata qopheessan xiyyeeffannoo kennuu dhabuusaaniiti.

BOQONNAA SHAN

GUDUUNFAAFI YABOO

Qorannicha ilaalchisee boqonnaa kana jalatti guduunfafi kallattiin furmaataa kennamee jira. Ragaaleen xiinxalamaniifi qabxiileen ijoon qorannichaa wantoonni argaman guduunfaa jalatti dhihaatanii jiru. Kanamalees, dhimma qorannicha irratti adeemsifame ilaalchisee raga qaaceffamerra rakkoolee argamaniif, yaanni furmaataa kennamee jira.

5.1. Guduunfaa

Mataduree qorannoo kana xiinxala wantoota dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo kutaa 11ffaa irratti dhiibbaa fidan haala manneen barnoota mootummaafi dhuunfaa qaaccessuudha. Iddoon qorannichi itti geggeeffame, Godina Arsii Lixaa magaalaa Shaashamanneetti mana barnoota qophaa'ina Shaashamanneefi Luusii yommuu ta'u, kaayyoon qorannichaa inni guddaan xiinxala waantota dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo kutaa 11ffa Afaan Oromoo barreessurratti dhiibbaa fidan addaan baasuun qaaccessuudha.

Odeeffannoo kennitoonni qorannoo kanaa barattootaafi barsiisota ykn madda ragaa tokkoffaa Afaan Oromoo kutaa 11ffaa manneen barnoota qophaa'ina Shaashamanneefi qophaa'ina Luusii yoo ta'an, barattoonni odeeffannoo kennitoota ta'an kunniin, irraawwatamoota qorannichaa kan turan barattoota Afaan Oromoo kutaa 11ffaa baratan kan mootumaa 415 kan dhuunfaa 104 Ida'amni isaa 519 keessaa, mala carraa tasaatti fayyadamuudhaan adda bahan. Baay'inni barattoota iddattoo qorannichaa ta'anii adda bahan kun 80. Isaanis baay'ina irraawwatamootaa keessaa %35 herreguun fudhataman. Akkasumas, barsiisonni Afaan Oromoo kutaa 11ffaa lama, mala akkayyooitti fayyadamuun filatamanii iddattoo qorannichaa ta'anii jiru. Qorattuunis, kaayyoo qorannichaa fiixaan baasuuf meeshaalee funaansa raga kan akka bargaaffii barattootaa, afgaaffii barsiisotaa, qormaata manneen barnootaa lama keessatti waggootii afuriif 2005-2008 A.L.I kennamaa ture; Akkasumas, Kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaa 11ffaa akka maddaraga lammaffaatti sakatta'a dookumentii fayyadamuun; odeeffannoo walitti qabuun qaaccessitee jirti.

Qorattuun odeeffannoo kallattii garaagaraa irraa argatte kanniin mala makaa fayyadamuun qaaccesitee hiikuun boqonnaa araffaa jalatti dhi'eessitee jirti. Ragaaleen qaacceffaman kunniin akka mul'isanitti,

- Barattoonni Afaan Oromoo kutaa 11ffaa manneen barnoota qophaa'ina dhuunfaafi mootummaa dandeettii barreessuu gonfachuurratti dhiibbaa guddaa qabu.
- Barattoonni Afaan Oromoo kutaa 11ffaa manneen barnoota qophaa'ina Luusiifi qophaa'ina Shaashamannee dandeettii barreessuu jecha, hanga keeyyata ijaaruutti kan akka qubeessuu, qubguddeessuufi sirna tuqaalee fayyadamuu, hima gaarii ijaaruu, filannoo jechoota, qindoomina yaadaafi yaada maddisiisuu, seerluga afaanichaa eeguurratti dhiibbaa hammana hin jedhamne qabu.
- Barsiisonni Afaan Oromoo kutaa 11ffaa manneen barnoota Qophaa'ina dhuunfaafi qophaa'ina mootummaa barattoonni dandeettii barreessuu akka gonfachu danda'aniif deggarsa godhaniif baay'ee xiqqaadha.
- Barsiisonni Afaan Oromoo kutaa 11ffaa manneen barnoota qophaa'ina Luusiifi qophaa'ina Shaashamannee barattoonni dandeettii barreessuu akka gonfatan qormaanni isaan baasan dandeettiiwwan arfan keessaa dandeettii barreessuurratti xiyyeeffannoon kennan baay'ee xiqqaadha.

Maddi hanqinaalee dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo kutaa 11ffaa

- ❖ Kutaa gadiaanaarraa hanga ammaatti walitti fufiinsaan shaakala gochaalee barreessuu barattootaaf kennuu dhabuu barsiisotaa;
- ❖ Kitaaba barattoota Afaan Oromoo kutaa 11ffaa keessatti xiyyeeffannoon gochaalee barreessuuf kenname gahaa ta'uu dhabuu
- ❖ Barattoonnidandeettiibarreessuakkahaalaangabbifataniif kitaabileenwabiibarreessuushaakalsiisanmanakitaabaatii dhabamuusaanii
- ❖ Barsiisonni gochaalee barreessuurratti yommuu hojii daree, hojii manaafi abbaltii kennan duubdeebii kennuu dhabuu
- ❖ Ilaalcha afaanicha nibeekna jedhuun dandeettii barreessuurratti xiyyeeffannoo kennuufii kaka'umsa dhabuu barattootaa
- ❖ Qormaata seemiteera lamaan keessatti kennaman dandeetti barreessu dandeettiiwwan biro walqixa qopheessu dhabuu barsiisota

5.2.Yaboo

Yaanni furmaataa guduunfaa taasifamerratti hundaa’uudhaan akka armaan gadiitti dhihaatee jira.

- Barattoonni Afaan Oromootiin qubee sirriitti qubeessanii barreessuu akka danda’aniif, barsiisonni Afaan Oromoo jechoota barreessuuf barattota rakkisan gargar baasanii shaakalsiisuufi akka isaan wal shaakalsiisan sagantaa osoo mijeessaniifii gaariidha.
- Barattoonni Afaan Oromoo kutaa 11ffaa yommuu barreeffama barreessan ijaarsa keeyyataatiif, qubeessuu, qubguddeessuufi sirna tuqaalee fayyadamuu, hima gaarii ijaaruu, filannoo jechootaa, qindoomina yaadaa, yaada maddisiisuufi seerluga afaanichaa eeguurratti xiyyeeffannoo kennuun osoo baratanii, barreessanii gaariidha.
- Barsiisonni Afaan Oromoo kutaa 11ffaa manneen barnoota qophaa’ina Luusiifi qophaa’ina Shaashamannee shaakala barreessuu walitti fufaa barattootaaf kennuun, dandeettii barreessuu barattootaa ilaalchisee duubdeebii osoo kennanii gaariidha.
- Barsiisonni Afaan Oromoo kutaa 11ffaa manneen barnoota dhuunfaafi mootummaa adeemsa barreessuu hordofanii barattootasaaniiosoo dandeettii barreessuu shaakalsiisanii gaariidha.
- Kitaaba barattoota Afaan Oromoo kutaa 11ffaa keessatti xiyyeeffannoo gochaaalee barreessuu kenname xiqqaa waan ta’eef, qaama namoota kitaaba qopheessaniitiin osoo itti xiyyeeffannoon kennamee gaariidha.
- Barattoonni dandeettii barreessuu akka haalaan gabbifatan kitaabileen wabii barreessuu shaakalsiisan manneen barnoota lamaanuu keessa waan hin jirreef, Muummeen Afaan Oromoo bulchiinsa mana barnootaa waliin maria’tanii kitaabilee dandeettii barreessuu shaakalsiisan bitanii mana kitaabaa osoo galchanii gaariidha.
- Barattoonni ilaalcha afaanicha nibeekna jechuun dandeettii barreessuurratti xiyyeeffannoon kennan baay’ee xiqqaa waan ta’eef, dandeettiin barreessuu kan maatiifi hawaasa keessatti baratan osoo hintaane mana barumsaa keessatti akka baratamuufi ulfaataafi xaxamaa ta’uusaa hubataniii akkuma barnoota afaanii biro osoo shaakalanii gaariidha.
- Rakkoon haga ammaa jiru qubeessuu irraa kaasee, hanga barruu guutuu keessatti mul’ataa jiru, akka hir’atuuf, kutaa gadii jalqabee, hordoffii walirraa hincinne, shaakala dandeettii barreessuu fooyyeffachuuf osoo sirriitti xiyyeeffannoo argatee gaariidha.

Wabiilee

- Abdusalam Abbaa Olii,.(2013). “*Daandeettn Barruu Guutaa Barreessuu Barattoota Muummee Afaan Oromoofi Ogbarruu: Halla Yuunivarsiitii Wallaggaa Keessattii*”(MA) Tesis Finfinnaa: Kan hin maxxanfanne
- Atkins, J. et al. .(1998). *Skills Development Methodology*. Part II Addis Ababaa: Addis Ababaa university press.
- BBO..(2005). *Barnoota Afaan Oromoo Kitaaba Barataa kutaa 1lfaa*. Kampala: MK Publishers Ltd.
- Bachman, L.F..(1990). *Fundamental Consideration in Language Testing*. Oxford: Oxford University press.
- BaylaayShifarrraa,.(2007). “*Dandeettii Barreessuu Gabbi Fachuu Keessatti Rakkoowwan Barattoota Killfaa 1lffaa mudatan.Mana Barumsa Sadarkaa 2ffaaifi Qophaa’ina Shaamboorratti*. ” (MA) Tesis. Finfinnee: Kan hin maxxanfannee.
- Beekan Gulummaa,.(2015). *Juujumaa: Saayinsii fi Dandeettiwwan Afaanii Finfinnee Oromiyaa*.
- Berg, B. .(2001). *Qulalitative Research Methods Staff for the Social Sciences*. California State university.
- Bittinger, J. et al. (1993). *Development video: The Art of Teaching ESL. Learners’ Guide*.Massachuesetts: Addison-Wesley Publishing company.
- Broadman, A. and Frynberg, J. .(2008). *Writing to communicate: Paragraph and essay* (3rd ed). USA. Person Longman press.
- Brown, D. .(1993). *Principle of Langaage learning and Teaching* London: printice Hall,Inc
- Byrne, D. .(1988). *Teaching Writing Skills*. London: Longman Group Ltd. Cohen, A. and C. Caralacanti.
- _____. (1991). *Teaching writing skills*. New york. Longman.
- Cooley,T..(1992). *The Norton Guide to writing*. New yourk: W.W. Norton Company.
- Creswell, J.W. .(2009). *Research design: Qualitative & Mixed research methods approaches* (3rd ed). Thous and oaks, calif: sage publication.
- Dastaa Dassaaleny,. (2002). *Bu’uura Qorannoo*.Addis Ababa:Boolee printing Entrprise.

- _____. (2013). *Bu'uura Qorannoo*. Addis Ababa: Maxxansa 2ffaa, Printed far East trading.
- Dhani'eel Guddinaa, (2015). "*Xiinxala Ga'inaafi hangina Bar reffama barattoota Afaan Oromoo Kutaa 11^{ffaa}*". (M.A) tesis. Finfinnee" Kan hin maxxanfanna.
- Diyanni R. and Pat, C.H. (1998). *The scribner Hand book for writers* (2nd ed.). Allyn and Bacon: Aviacom Company.
- Elbow, P. (2000). *Every one can write*. New York: Oxford University press.
- Glazer, J.F. (1991). *The least you should know about English*: publication Fort worth: Ilarccout Brace Jovanovich College Publisher.
- Grabe, W. & Kaplan, B. (1996). *The theory and Practice of Writing*. London and New York: Lo University Press.
- Hall, D. and Birkerts, S. (1991). *Writing well* (7th ed.). Harper Collins Publishers.
- Hedge, T. (1988) *writing*. Oxford: oxford university press.
- John, A. (1991). *Teaching writing skills*. New Yourk Sity press.
- Joyce Armstrong Carroll. EEE, (2004). *Writing grammer communication Action*. Pearson prentice hall in U.S.A
- Kadir Bullo, (2012). "*Rakkoowwan Keeyyata Afaan Oromootiin Barreessuurratti barattoota Kutaa 9^{ffaa} Mudatan*" (MA thesis). Finfinnee kan hin maxxanfamme.
- Keh, C. (1990). Feedback in the writing process: A model and methods for implementation ELT Journal. 44/4, Pp. 294-304.
- Kelly, M.J. and Deboraa L.L. (1998). *Odyssey: Aguide to Better writing* Allyn Boston: Aviacoin company.
- Kelly, W. and Lawton, D. (2006). *Odyssay: from paragraph to essay* (4th ed. Pearson Longman press.
- Leki, (1989). *Academic Writing: Techniques and Tasks*. New York: St. Martin's press.
- McCrimmon, J.M. (1963). *Writing with the purpose* A first course in college composition (3rd ed). New York: Houghton Mifflin.
- Mc Donough, J. and C. Shaw, (1993). *Materials and methods in ELT: A Teacher Guide*. Oxford: Black Well.
- Mc Whorter, K. (1997). *The wirteres express* New york Houghton Miffiin Company .

- Mercer, N. .(1988).*Language and Literacy from an Educational Perspective*. Great Backinmgham: Open University press.
- Misgaanuu Gulummaa,.(2011).*Kattaa: Ogummaa Barreessuu*. Finfinnee, Efficient printing press
- Norrish, J. .(1983). *Langaue learners and their Errors*. Landon. Machillam Publishers Ltd.
- Nunan,D..(1992). *Research Method in Language Learning*. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____.(1991). *Language teaching methodlology: a text book for teacher*: New York: prentice Hall.
- Ramimes, A. .(1983). *Techniques in Teaching writing*.Oxford; Oxford University press.
- Richards, J.C. .(1990). *From meaning in to words: writing in a second or foreign language*. The Langaue teaching matrix. Cambridge: Cambridge. University press.
- Siisaay, M. .(2002). *Introduction to writing skills*. Addis Ababa: Berhanena Selam printing Enterprise.
- Wasanee Bashaa,.(1996). *Seer-lugaa Afaan oromoo* Finfinnee Far – East Trading PLC.
- ተስፋዬሸዋዬ (1981):: “ስነልሳንናጽንቋማስተማር”::ኦዲስአበባ፣ /ያልታተመ/::

DABALEE “A”

**YUUNIVARSITII ADDIS ABABAA KOOLLEEJII NAMOOMA, QORANNOO
AFAANOOTAA JORNAALIZIIMIIFI QUNNAMTIITTI MUUMMEE AFAAN OROMOO
OGBARRUUF FOOKLOORII.
BARGAAFFII BARATTOOTAA**

Kabamaa/ Kabajamtuu Barataa/ttuu

Kaayyoon guddaan bargaaffii kanaa waraqaa ittiin guuttama digirii lammaffaa(MA) tiif, mataduree, ‘xiinxala wantoota dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo kutaa 11ffaa irratti dhiibbaa fidan manneen barnoota qophaa’ina Shaashamanneefi Luusii’ jechuun dalagamuuf ragaa funaanuufi. Kunis waantota dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromootiin baratan irratti dhiibbaa fidan addaan baasuun, rakkoo jiruufi furmaata kennuu yaala.Kanaafuu, hirmaannan keessan milkaa’ina qorannichaatiif murteessaa waan ta’eef raga dhugaafi qabatamaa ta’e akka gumaachitan kabajaan isin gaafadha. Iccitiin isaas dhimmuma qorannoo kanaa qofaaf kan oolu ta’uusaa isinii mirkaneessa. Deebii gaaffiiwwanii bakka duwwaa ✓kaa’uun agarsiisi.Kaawwan akkuma gaafatamteen deebii ifaafi qulqulluu barreessi.

Gargaarsa naa gootaniif hedduu galatoomaa!

1- Odeeffannoo Dhuunfaa

I- Maqaa mana Barumsaa Barattuu_____

II- Kutaa Barattuu_____

III- Saala _____

IV- Umrii _____

1. Akaakuun barumsa kee (streaming) maali?
 - a. Saayinsii hawaasaa ☐
 - b. Saayinsii uumamaa ☐
2. Dandeettiiwwan arfan keessaa kamtu guddisee sitti ulfaata?
 - a. dhaggeeffachuu ... ☐ C. Dubbisuu..... ☐
 - b. dubbachuu ☐ D. barreessuu ☐
3. Dandeettiiwwan armaan gadii keessaa kamitti fayyadamuuf filatta?

a. Dubbachuu.... ☐

b. Barreessuu..... ☐

Deebiinkee kamiyyuu yoo ta'e, maalif?Gabaabsii ibsi.

4. Yemmuu yaadakee barreeffamaan ibsattu

a. Sitti salphata ☐

b. Sitti cima..... ☐

Deebii filatteef ibsa gabaabaa kenni.

5. Keeyyata afaan oromootiin yemmuu barreessitu rakkoolee qabda?

a. Eeyyan ☐

b. Miti ☐

6. Deebiin kan kee “eeyyeen” yoo ta'e, iddoo rakkoolee kankee yaadota armaan gaditti tarraa'an 1ffaa, 2ffaa, 3ffaa.... Jechuun sadarkaadhaan kaa'i.

_____Filannoo Jechoota

_____Seerluga afaanichaa eeguu

_____Hima gaarii ijaaruu

_____Yaada maddisiisuu

_____Walqabatiinsa yaadaa eeguu

_____seeraan Sirna tuqaaleetti fayyadamuu dhabuu

_____Qubeessuu

_____Qubguddeessuu

Kan biroo yoo jiraate haa ibsamu _____

7. Kanneen armaan gadii waantota dandeettii barreessuu keessatti dhiibbaa fidan tartiibaan (walduraaduubaan) 1ffaa, 2ffaa, 3ffaa.... Kaa'i.

_____Barsiisotni dandeettii haalaan waan na hin barsiisneefi

_____Hir'ina shaakalaa

_____Hir'ina kaka'umsa

_____Hir'ina seera barreeffamaa hubachuu dhabuu

_____Afaanicha beekna jechuun seeraan barachuu dhabuu

_____Waa'ee dandeettii barreessuu kitaabileen wabii mana barumsaa keessa jiraachuu dhabuu

_____Dandeettii barreessuurratti gilgaalonni gahaan kitaaba barattootaa keessatti dhuunfamuudhabuu

_____Barsiisaan kee waanta barreessiteef duubdeebii kennuu dhiisuu(kana karaa kana sirreessi kun dogoggora jedhee waraqaarratti yaada barreessuu dhiisuu

Kanbirooyoojiraatehaaibsamu_____

8. Barsiisaan yookiin barsiistuunkee shaakala barreeffama kan akka abbaltii, battallee, qormaataa, hojii garee yommuu siifkennu/kennitu dogoggorakee waraqaa ykn dabtara irratti siif barreessaa/sitii?

- a. Eeyyaan..... ☐
- b. Miti ☐
- c. Hin shaakalsiisan

9. Wanti sitti dhagahamu yoo jiraate haa tuqamu.

Gargaarsa keessanii galannikoo guddaadha!

DABALEE “B”
YUUNIVARSITHI ADDIS ABABAA KOOLLEEJII NAMOOMA, QORANNOO
AFAANOOTAA JORNAALIZIIMIIFI QUNNAMTIITTI MUUMMEE AFAAN OROMOO
OGBARRUUF FOOKLOORII

Afgaaffii Barsiisota Afaan Oromootiif dhihaate

Kabajamaa/ttuu barsiisaa/ttuu odeeffannoo barbaachisaa kennuuf yeroo keessan waan naa laattaniif isin galatoomfadha. Kanatti aansee, gaaffiiwwan armaan gadiitiif yaada keessan akka kennitan kabajaan isin gaafadha.

Odeeffannoo Dhuunfaa

- I. Umurii_____saala_____
- II. Sadarkaa barnootaa_____
- III. Tajaajila
-Barsiisummaadhaan_____
- oguummaa birootiin_____
- IV. Akaakuu barnootaa ittiin leenjite
-Muummee_____
- aantee_____

1. Dandeettiiwwan afaanii arfan keessaa dandeettiin barreessuu ulfaataa yookiin xaxamaadha jedhama maalif sitti fakkaata? Gabaabsii ibsi.

2. Barsiisaa/ttuu, akkuma muuxannoo qabdutti barreeffama barattootaa keessatti rakkoolee qubeessuu, qubguddeessuu, filannoo jechootaa, seerluga afaanichaa eeguu, hima gaarii barreessuu, sirna tuqaalee iddoo barbaachisaa ta’etti fayyadamuu, keeyyata barreessuu

keessatti dogoggorri adda addaa ni mul'ata, wantoonni dhiibbaa kanaaf barattoota saaxilan maalfa'i? Gabaabsii ibsi.

3. Gilgaalota dandeettii barreessuu cimsan hojjechiisuu irratti ka'umsi barattoonni qaban maal fakkaata?

A. Rakkina barattootaa

B. Rakkina qabiyyee kitaabichaa

4. Akka barsiisaa yookiin barsiistuu tokkootti kitaabni barattootaa hamman dandeettii barreessuu of keessatti dhuunfateera? Gabaabsii ibsi.

5. Hojii daree, battallee, abbaltiifi qormaata keessatti dandeettii barreessuu hamma dhuunfachiifta? Yaadakee ibsi.

6. Akka barsiisaa yookiin barsiistuu ta'uukeetti dandeettii barreessuu haalli barsiiftu dandeettiwan biro waliin gahaadha jettee amantaa? Gahaa miti yoo jette sababakee ibsi.

7. Kanneen armaan gadii keessaa waantota dandeettii barreessuu barattoota afaan Oromoo irratti dhiibbaa fidan tartiibaan 1ffaa, 2ffaa, 3ffaa.... Jechuun walduraaduubaan sababa isaa waliin gabaabsii ibsi.

_____Barsiisotni dandeettii haalaan waan hin barsiisneefi

_____Hir'ina shaakalaa

_____Hir'ina kaka'umsa/Haamileessuu

_____Hir'ina seera barreeffamaa hubachiisuu dhabuu

_____Afaanicha nibeekan jechuun seeraan barsiisuu dhabuu

_____Dandeettii barreessuutiif xiyyeeffannoo kennuu dhiisuu

_____Waa'ee dandeettii barreessuu kitaabileen wabii mana barumsaa keessa jiraachuu dhabuu

_____Dandeettii barreessuurratti gilgaalonni gahaan kitaaba barattootaa keessatti dhuunfamuu dhabuu

_____Barattotakeef waanta barreessaniif duubdeebii kennuu dhiisuu(yommuu dogoggoran kana karaa kanaan sirreeffadhu jettee waraqaarratti yaada barreessuu dhiisuu

8. Barattoonnikée, keeyyata afaan Oromootiin yommuu barreessan rakkoolee adda addaa qabanii?

a. Eeyyeen..... ☐

b. Lakkii..... ☐

9. Deebiinkee “eeyyeen” yoo ta’e, iddoon rakkoolee barattotakee armaan gaditti tartiibaan 1ffaa, 2ffaa, 3ffaa... jechuudhaan sababa waliin ibsi.

_____Filannoo Jechoota

_____Seerluga afaanichaa eeguu

_____Hima gaarii ijaaruu

_____Yaada maddisiisuu

_____Walqabatiinsa yaadaa eeguu

_____seeraan Sirna tuqaaleetti fayyadamuu dhabuu

_____Qubeessuu

_____Qubguddeessuu

Kan biroon yoo jiraate haa ibsamu

_____.

Gargaarsa naa gootaaniif duraan dursee galatoomaa isiniin jedha!

DABALEE “C”

Gabatee 4.2.4 Faca’iinsa Dandeettii Afaanii Arfan Kitaaba Barataa A/O kutaa 11ffaa

	A		B		C		D		I	
	Lakk	%	Lakk	%	Lakk	%	Lakk	%	Lakk	%
Boqonnaa										
Tokkoo										
Lama										
Sadii										
Afur										
Shan										
Ji’a										
Torba										
Sadeet										
Sagal										
Kudhan										
Kudha tokko										
Kudha lama										
Kudha sadii										
Kudha afur										
Kudha shan										
Kudha ji’a										
Kudha torba										
Ida’ama										

Hub. A= dandeettii barreessuu

B= dandeettii dubbisuu

C= dandeettii dhaggeeffachuu

D= dandeettii dubbachuu

I = Ida’ama

DABALEE “D1”

Gabatee 4.2.5. Faca’iinsa qormaata Afaan Oromoo Dandeettiiwwan Arfan irratti xiyyeeffachuusaa

Ulaagaa Sakatta'a Qormaata

Maqaa M/B- Qophaa'ina Shaashamannee (kan mootummaa)

Kutaa qormaanni qophaa'eef- 11ffaa

Gosa Barnoota -Afaan Oromoo

Barsoota qormaanni itti qophaa'e 2005-2008 A.L.I

Lakk	Qabiyyee barnootaa	A		B		C		D		I	
		Lakk	%	Lakk	%	Lakk	%	Lakk	%	Lakk	%
1	Dandeettii dhaggeeffachuu										
2	Dandeettii dubbachuu										
3	Dandeettii dubbisuu										
4	Dandeettii barreessuu										
5	Seerlugaafi jechaa										
6	Og-barruu										
	Ida'ama										

Hub. A= qormaata Bara 2005 A.L.I B= qormaata Bara 2006 A.L.I C= qormaata Bara 2007 A.L.I D= qormaata Bara 2008 A.L.I
I= Ida'ama

DABALEE “D2”

Gabatee 4.2.5. Faca’iinsa qormaata Afaan Oromoo Dandeettiiwwan Arfan irratti xiyyeeffachuusaa

Ulaagaa Sakatta'a Qormaata

Maqaa M/B- Qophaa'ina Shaashamannee (kan mootummaa)

Kutaa qormaanni qophaa'eef- 11ffaa

Gosa Barnoota -Afaan Oromoo

Barsoota qormaanni itti qophaa'e 2005-2008 A.L.I

Lakk	Qabiyyee barnootaa	A		B		C		D		I	
		Lakk	%	Lakk	%	Lakk	%	Lakk	%	Lakk	%
1	Dandeettii dhaggeeffachuu										
2	Dandeettii dubbachuu										
3	Dandeettii dubbisuu										
4	Dandeettii barreessuu										
5	Seerlugaafi jechaa										
6	Og-barruu										
	Ida'ama										

Hub. A= qormaata Bara 2005 A.L.I B= qormaata Bara 2006 A.L.I C= qormaata Bara 2007 A.L.I D= qormaata Bara 2008 A.L.I

I= Ida'ama

Waraqaa Mirkaneeffannaa

Ani qorattuun maqaan koofi mallattoon koo armaan gaditti eerame qorannoon kun hojii dhuunfaakoo ta'usaa ibsaa, kanaandura Yuunivarsiitii kamiyyuu keessatti qorannoo eebbaatiif kan hindhiyaanne ta'usaafi wabiileen waraqaa qorannoon kanaaf dubbise haala seera qabeessa ta'een wabii keessatti kaa'uu koo nan mirkanneessa.

Maqaa_____

Mallattoo_____

Guyyaa_____